۷۸۶

مثنوی سحر حلال

اہلی شیرازی

مع

مقدمہ

از

جناب مولانا مولوی قدرت اللہ بیگ صاحب مرادآبادی

حسب فرمایش

جناب منشی مظہر محسن صاحب مالک اورینٹل پبلشنگ ہاؤس لکھنؤ

باہتمام احقر العباد محمد حسن غفر لہ رب ذوالمنن

در مطبع انوار المطابع لکھنؤ مطبوع گردید

بار سوم ۱۹۶۱ء

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مقدمہ

بعد از حمد و ثنا گستری مصنف بے مانند کہ ہر مطلع دیوان مبدعاتش مطلع دو صد خورشید درخشان اسرار است و ہر موج بحر بیانش را دو صد سلک گوہر رموز و غوامض در جیب و کنار و پس از ستایش دنیایش داد دار بیہمالے کہ داد دہش اعنی لذائق عالم جز و لاینفک اسم ظاہری اوست داور لاینرالے کہ مخلوقات غیر متناہیہ را از موائد پر فوائد فضل کرم و امتنان دائمی نوالہ خور بے منت گردانید. ابیات

گلستان سینہ رنگین زداغش	چمن افتادہ در راہ سراغش
زبس در بوتۂ شوقش زدہ جوش	شدہ خون در رگ سنبل سیہ پوش
غمش چون باخراش آمیخت لذت	تن گل را بناخن کرد قیمت

ز عشق او که از مه تا بماهی است　　رخ زنبق طلسم رنگ کاهی است

ز بس خونها که خوردش اندر ساله　　سواد نقطه دارد چشم لاله

شقائق چون ز داغش سوخت عودے　　رسید از مجمرش سوسن بدودے

بیادش عندلیبان نغمه پرداز　　بود منقارشان مضراب مکعار

نداده گر بفکرش هدهد آغوش　　نکردے شانه را در سر فراموش

بود کبک سراسر گرد کهسار　　برام پنجهٔ داغش گرفتار

دل طاؤس از و صد خار دارد　　از آن رو پشت بر دیوار دارد

ز باغ وصف او طوطی چمن پوش　　بهار بیخزان دارد در آغوش

بود قمری همیشه در سراغش　　شده یکمشت خاکستر ز داغش

بسر سبزی خرامد سرو دائم　　که پا در جستجویش کرد قائم

توانگری آن صانع حقیقی بحدیست که بیک حرف کن جمیع افراد تکوینیه را از کتم نابودی در میدان بودنی جلوه گری داده قادر مطلق بودن آن خلاق دو جهان را صفتے است غیر مقید تعظیم و تمجیدش را پایه نه به آن بلندی رسیده است که دست ادراک یکے از افراد گروه جنیه و انسیه تواند رسید تا بدوئی او دستی چه رسد

همه را روح و رزق و روزی از وست　　نیکبختی و نیک روزی از وست

کافر و مومن و شقی و سعید　　همه را روزی و حیات جدید

عالم تیره و تار هستی را به یک پرتو نور ذات مقدسهٔ محمدی علیه الصلوٰة والسلام

روشنی وجود عطا فرمودہ۔

امام المکارم مدار المدارا
مہ و مہر در دورۂ مہر سرود
ہمہ مسک سارا کلام مطہر
سحر سحر آرا و مدح مطہر
ہمہ مصرعۂ عکس لالہ مصوّر
در اسرار سالار دہر مطہر
ہمہ دور در کلک طراح عالم
در املاء کلک آلہ مطہر
عروس گل و لالہ در مدح سرود
مراحم در احکام مراد مطہر
صدا و حسام رسول مطہر
ہمہ طرح طراح دہر مطہر
محرک گل و لالہ در مہر سرود
محرک سما در سماع عرائس
ہمہ دار و مدار آمد دار و مہر سرود
مادل در اسرار اعلاء داد مہ

ہمہ

ہمہ دور آرام اطوار والا
سما و سمک دور در مدح مطرا
گل دور در دور آواز والا
مطلاء و ہمہ لوح مدح مطرا
در اسرار مدح رسول معلا
مصور ہمہ لوح در و داد اعلا
در املاء مدح امام المدارا
دو لوح سما بر دو مد مدح والا
طلاء و ہمہ مسک در داد و دارا
ہمہ عہد والا مراحم مطرا
مع صاد و دال ہمہ مرکب عدا
در اسرار مہر رسول معلا
سرو سرود اگر در اکرام والا
مہ و مہر در دور مہر معلا
سر دار در دار ہمہ راس عدا
ہمہ حکم دادار دہر مطرا

عروس سما سوار آرا سر در	ہما و سما طائر مدح والا
در اکرام سالار آرام ہر دم	در اسلام لام مطہر احمد را
سہا مہر در مہر سمر را و ہمدم	ہر دم مہر درا ادر سالار اعلا
در اسرار حمد آل مطہر	حمد و مدح مدح ممدوح طٰہٰ
ہمہ اصل در درود اولاد آدم	مع صاد آل رسول معلا
دم ہر او و مدح راو مطہر	مدد و در اسرار دارا اعلا

اما بعد احقر العباد محمد قدرت اشرف بیگ راو ملیح آبادی می گوید کہ در شعرائے فارس غیر از مولانا ابلی شیرازی کہ اہلیت سخن آفرینی وصف ذاتی اوست کسے دیگر تاب و طاقت آں ندارد کہ بیک آں دو بحر ذخار سخن اشنا وری کند یا بیک زور دست دو کمان پُر زور کلام را زہ نماید من بندہ ہیچمداں را نہ یارائے آنست کہ در میدان ستایش آں چناں شاعر بعدیل کہ در بعدیلی آں کلام او دلیل قاطع و برہان ساطع است شبدیز خامہ فرسودہ پا را برانم در ثنائے آں استاد ماہر فن کہ شان استادی بر نام نامی آں نازہ بر نازد دارد۔

نوٹ:۔ اس مقام پر مطالع المحامد کے ۳۲ شعر لکھے گئے اصل میں یہ قصیدہ دس ہزار اشعار کا ہے ہر شعر کے لئے دو قیدیں لازم ہیں اول یہ کہ کوئی حرف نقطہ کا نہیں ہے دوسرے کوئی فعل نہیں تیسرے ایسے اشعار بہت کم ہیں جن میں علاوہ ان دونوں صنعتوں کے کوئی تیسری صنعت نہ ہو۔

سخن گفتن مرغ شکسته بال را بسوی کنگره عرش پرواز دادن است یا اسپ افتاده سم را به پهنا مضمار زور آوردن است تنگ و پود در آوردن استادان فن بنازک خیالی و وقت آفرینی آن استاد بی فن اعتراف واقعی نمودند نقاد چی روزگار بدست انصاف کوس استادیش می نوازد دعواد و فلک عود ندی کمالیش را بنوا میدارد طبعش غواص بحر معانی یا بحر متواج معانی است هر گوهر دریای بیانش مطلع درخشندگی صد خورشید درخشان است و هر موج بحر طبع انیقه اش منبع دو صد دریای بیکران کلام مبهمش نه بجد بے پیچ و تاب است که ناخن ادراک عقده کشایش نماید و نکته اسرار عبارتش نه چنان دقیق افتاده است که دقیقی روزگار آهنگ توضیحش را در خیال آرد.

تا ز قانون گفتنش رگ رگ گل
دلکش ساز لهجه اش بلبل

لب او ساز و برگ رنگ سخن
میدهد صد نوا بچنگ سخن

عشق ورزد سخن بتقریرش
صفحه والهٔ شده بتحریرش

خامه اش چون شود رقم پرواز
خط بتحسین برآورد آواز

از کفش گل فشاند شاخ قلم
بد دوانش شده ست لالهٔ علم

لیفه اش تار زلف سنبل تر
که کشیده سیه بهار بر

کرده داخل بنار آلوده
بمدادش چراغ گل دوده

بشکست خطش درستی طرز
رقمش در سیاه مستی طرز

ورق آرد چو سهر او گل تر
بلبل از بال خود کشد مسطر

کلامش را از جنس کلام انسانی قیاس نمودن قیاس مع الفارق است و منشآتش را
افشای منصید بینا بنجره آب و گل تصور نمودن تصور باطل مصنفاتش بیت المعمور
معانی است که دو صد معلقه همچو سبعه معلقه بادنی کنگرهٔ آن آویخته اند و
انگلیون صفحات مالیفاتش گلشن حریریست که رنگینی دو صد بوستان مقامات
حریری تا بیک گل آن رسیدن نتوانند. سحر بیانش سحر سامری را بے سحر نموده
آوازهٔ اعجاز کلامش بے دور است و خوش کلامی داؤد برده. آں استاد
ماہر را معمار سخن گفتن سخن را بنہجے خاص زیب و زینت دادن است و آں
ماہر فن را معیار دو فنونی انگاشتن و کار فنون را آب یاری نمودن۔

سوادش در بیاض فرد نسرین
روان دارد ز شبنم نثر رنگین

بشرح متن حال بید مجنون
کند رنگ تکلم را دگرگون

گشاید لب چو در تعلیم بلبل
شود دانای علم دفتر گل

بیاموزد بآئین روانی
زبان شمع را پروانه خوانی

گرمی ہنگامهٔ کلامش بحدیست که ہمه اشعار سخن خام طبعان به پختگی رسیده اگر
شعرائے عجم بر کلام معجز نظامش فخر دارند الحق فخر شان فخریست فخری
بدیع فخر بجا رتبه فخریت یافته و وقیقی چوں بنازک خیالیش بے پرده خود را
دقیقی انگاشته فردوس نزہت کلامش دو صد فردوسی را در کنار داده
صائب چوں برائے صواب آشنائیش اعتراف نموده مرتبه صائبی یافته
عرفی عرفی است نظیری از نظر افتاده کلامش عنصری چوں بیک عنصر
سخن دست برده خود را عنصری شمرده لما ہی کہ بلال صفا و بلاغت است

ولالہ گلشن فصاحت باآنکہ قبالۂ چہار عنصری بدست دارد بہ عناصری بودن
توجہ نیاوردہ علامہ ہمہ دانی باآں ہمہ دانی اقرار نادانی نمودہ جوہری بہ تنقید
لآلی تصنیفاتش خود را جوہری شمردہ طغرا طغرا نویس منشآت آں استاد
بےنظیر است کاتبی کاتب تصنیفات آں ماہر بےعدیل اگرچہ بلحاظ ادوار لیل و نہار
بمرتبۂ ثالث است اما آں ماہر علوم حکمیہ و واقف فنون عقلیہ معلم اول گفتن
می شاید و اول را بمرتبۂ ثالث آوردن می باید۔ ہر حرف عباراتش مطلع
خورشید اسرار معانی است و ہر نکتہ منشآتش موج خیزی چشمۂ عذب البیانی
ہر کہ یکبار رنگینی کلامش را دیدہ دیدہ اش چندان سرمایۂ تمدد تازگی بدست
آوردہ کہ مناظر انظارش چوں گلزار ارم رنگیں گردیدہ و دردہ آوازش
در اسماع لآلی اسرار است و جواہر معانی را بہ نقادی او گرمی بازار رواج
بخشش ہمرنگ صفحات از تنگ۔ و در زمرۂ شاگردانش دو صد
مانی وارژنگ تابندگی خیالاتش ہم جلوۂ ماہ و خورشید درخشان است
یا ہمرنگ رنگینی اوراق گلستان۔ گلستان کلامش از سطور و حروف سنبل
و بنفشہ در کنار دارد۔ سواد خطش سواد طرۂ شاہدان طرار است و پیچیدگی
عباراتش چوں موے مرغولۂ عرائس پر از پیچ و تاب اسرار۔ ادائے
کلامش چوں ادائے بیت ابروے شیرین شیرین و چوں مضمون مطلع
مطلع دو زلف لیلیٰ رنگین ؎

گل و سنبل دریں گلشن نباشد　　بہار اینجا بہ ہستی آشنا شد

منجملہ دیگر تصنیفات شاعر عدیم المثال و منشی بعد خیال کہ کوس عدیم المثالی
آں غلغلہ در گنبد دوار انداختہ مثنوی سحر حلال ست۔ الحق مثنوی است
بے نظیر کہ نظیر آں در عالم وہم و خیال نتواں گذشت و سحریست نہال

پر از لآلی غوامض و اسرار باگلزاریست همیشه بهار که بوے یک گل آں دماغ
عالم معطر میتواں ساخت نخلیست پر از اثمار مضامین و معانی که باد نے تحریک
از آں دوحهٔ فضل و کمال جیب و دامن مدرکه را مملو میتواں نمود وجه تصنیف
چنیں کتاب لاجواب آنست که روزے مولانا اہلی شیرازی که شیراز بنام
نامی آں یکتائے عصر چنداں که بخود بنازد و نازیدنش بجااست در محفل صف
نشینان بارگاه حقیقت و بزرگاں خورده داں کارگاه طریقت مسند آرائے
فضل و کمال بودند که سخن در وصف فارسان میدان معانی و زور آوراں
کمان دعوی میگذشت از انجمله تعریف مولانا کاتبی بمعرض بیان آمده و کمان
دعوائے از قوت بازوئے طبع انگیخته و بر سر بازار سخن درے آویخته یکے
مجموع البحرین و یکے نسخه تجنیسات و پہلوانان عرصهٔ سخن یا قوت
بازوئے طبیعت و زور آزمائی فکرت از آں هر دو فرو مانده و درمانده اند
چوں ایں صدائے کوس دعوی بسمع مبارک مولانائے موصوف رسید غیرت
آورده فرمودند که از قوت بازوئے فہم خود می یابم که ایں هر دو کمان را در
قبضهٔ فکرت در آورده بیک حمله هر دو . [illegible] تا گوشش چناں بکشم که آوازه
زود شکستن از هر گوشه بر آید. چوں ایں نکته را ادا کردند بعضے از اہل تعصب نقض
انگیختند و ازیں معنی انکار کردند. و در طلب ثبوت بدامن مولانائے موصوف
آویختند که ایں دعوی نیست غیر از لاف و گزاف و الا اینک کمان و اینک
مصاف طبع عالی مولانا از جا بر آمده هم دراں وقت متوجه شدند و طرح
ایں مثنوی انداختند چنانچه مجموع البحرین و نسخه تجنیسات را یک جا
نمودند و با وجود چندیں صنائع عجیبه و غریبه ذوقافیتین بودند هم لازم آں
نمودند بطریقیکه اگر در مقابله نسخهٔ تجنیسات خوانند فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

که بحر رمل مسدس محذوف است جواب آن باشد با زیادتی صنعت ذو بحرین
و ذو قافیتین واگر در مقابله مجموع البحرین او خوانند بر وزن مفتعلن مفتعلن فاعلن
که بحر سریع مسدس مطوی مکشوف است و بحر رمل مسدس در تحت اوست جواب
آن باشد با زیادتی صنعت تجنیسات و دیگر التزامات که در آن دو نسخه نیست
حق آنست که اگر مثنوی سحر حلال را کرامت مولانا اهلی گویند بعید نشود یا چنان
خیال کنند که عطیهٔ الٰهی است که بدعای بزرگان دین تا به مولانای موصوف
رسیده بهر کیف سحر حلال مرتبه مولانا را چندان بلند ساخته که بیشتر ازان تصور نیاید
و آنچه رای ارباب فن است در آن مبالغه در هیچ تصور نباید کرد بلکه امری
واقعی انگاشتن می شاید چنانچه اکثر ناقدین اشعار و ماهرین فن معترف بر آنند
که در صنایع اشعار و وقت آفرینی مولانا اهلی را جواب دادن از قبیل محالات
است ممکن است که دیگری از شعرای ذی اعتبار کتابی تصنیف کند که مشتمل بر همه چند
صنعت دقیقه باشد لاکن چستی و روانی الفاظ و خوبی ترکیب و خوشی اسلوب و بندش
و پسندیدگی کلمات و شستگی نظم و جزالت معانی و رعایت اصول فصاحت و بلاغت
مثل مولانای اهلی در حد دیگری نیست. ملا کاتبی کاتب و ناقل رموز و غوامض
کلام است و مولانا اهلی اهلیت تصنیف و آفرینش آن دارد و آنچه فرق و مابه الامتیاز
در کتابت و تصنیف است بعینه همه فرق در اهلی و کاتبی تصور باید کرد و کاتبی را تاب
آن نیست که با اهلی دعوی اهلیت سخن نماید. اهلیت اهلی از اهلی است و بی آبی
کاتبی از کاتبی. اهلی علم اهلیت سحر آفرینی و خوش کلامی برافراشته و کاتبی در تنگ
و تاب افتاده اهلی در میدان سخن آفرینی دم زخم علی دارد و کاتبی کی تاب
مقاومت آرد. کاتبی در مغاک بی آبی مبتلا گردیده و اهلی در زمرهٔ آل طٰها
تا به مسند عز و افتخار رسیده کاتبی تب را در کنار دارد و اهلی سر از در دولت نبی امی دور ندارد

بہرکیف کتاب کاتبی کسے تاب آں دارد کہ در میدان سحر حلال اہلی علم دعوائے
برافراز د مخفی مباد کہ دریں مثنوی مصنف علامہ ہر یک شعر را بچند صنائع مشکلہ
مقید نمودہ اول آنکہ مثنوی سحر حلال تمامہ ذو بحرین ذو قافیتین است دوم آنکہ
در قافیہ آخری ہر شعر تجنیس است و ہمہ اقسام تجنیس را بخوبی تمام چنانکہ باید بیان
فرمودہ می شاید کہ قبل از تنقید بر اشعار در بار سحر حلال و بیش از اشعار بر دیگر
صنائع و نکات و محاسن کلام اقسام صنعت تجنیس را ذکر کنم تا موجب بصیرت
شائقین گردد و ما توفیقی الا باللہ العلی العظیم ط

بیان اقسام تجنیس

ہویدا باد کہ تجنیس را جناس بین اللفظین نیز گویند و آں تشابہ بودن
دو لفظ است در تلفظ و مخالف بودن آں در معنے و تجنیس در چند اقسام انقسام
می پذیرد و ما ہر یک را از آنہا بیان می کنیم انشاء اللہ تعالیٰ۔
اما اول تجنیس تام و آں آنست کہ حروف ہر دو لفظ نوعاً و عدداً و ہیئتاً و ترتیباً
متفق باشند پس اگر ہر دو لفظ متجانس از نوع واحد باشند مثلاً ہر دو اسم
یا ہر دو فعل یا ہر دو حرف باشند آں را تجنیس مماثل خوانند چنانکہ دریں
ابیات مثنوی سحر حلال۔

باکہ دریں بسملہ باب آمدہ — یا فی فتح از ہمہ باب آمدہ

توضیح: لفظ باب در مصرعۂ اول بمعنی ابتدائے چیزے و در مصرعۂ ثانی بمعنی انتہا
آں و بدیں تفاوت تجنیس را پیدا کردہ در لفظ باب صنعت مقلوب است
و لفظ باہ ر لفظ باب بہ حصہ موجودگی دادہ و در لفظ یا فی نیز لفظ یا پیدا است

بسملہ مخفف بسم اللہ است

ارہ دندانہ سین شانہ ساخت　　　باز دے دین را قوی این شانہ ساخت

توضیح: مصنف دریں شعر نکتہ غیب بیان فرمودہ است وآں است دندانہ سین کہ بارہ مشابہت دارد مقتضی فعل ارہ بود لاکن حکیم مطلق بمقتضائے حکمت بالغہ آں ارہ سین را شانہ ساخت لے آلہ زیب وزینت وموجب آرایش نمود۔ لہذا بازوئے دین از شانہ سین بسم اللہ قوی گردیدہ۔ لفظ شانہ در اول مصرعہ بمعنی کنگھی است ودر مصرعہ دوم بمعنی کندھا (ہندی)

رائے دل آرا ہمہ از رائے اوست　۳　راحت دلہا ہمہ از رائے اوست

توضیح: رائے کہ آرایش دہندہ ہمہ دلہا ونیز آرایندہ جمیع عالم است بمناسبت رائے رحمٰن است ونیز راحت ہمہ دلہا از رائے رحمٰن پیدا شدہ۔ از انکہ اگر از راحت رائے رحمان منفک گردد وحشت می ماند نہ راحت بہر کیف رائے رحمان مبدا راحت جمیع عالم ست۔ ہویدا باد کہ مصنف بہ حسن تدبیر دریں شعر پنج مرتبہ تکرار رائے نمودست صنعت حسن تکرار ازیں بہتر دیگر چہ باشد۔ آں از جمع رائے است۔ دریں شعر علاوہ صنائع مذکورہ صنعت تجنیس ورد الصدر الی العجز نیز ہست

بخشش کو نعمت گنج روان　۴　رنجش تو علت رنج روان

توضیح:۔ روان در مصرعہ دوم بمعنی روح است دریں علاوہ قیود مذکورہ صنعت ترصیع راہم التزام نمودہ۔

نغمہ شوقت دل عشاق راست　۵　آمدہ زاں پردہ عشاق راست

تنقید: عشاق در مصرعہ اول جمع عاشق ودر مصرعہ دوم نام مقامے از دوازدہ مقامات علم موسیقی دریں شعر صنعت مراعاۃ النظیر را نیز بیان فرمودہ

یارب از احسان نظر از ما متاب — دوزخ عصیان دگر از ما متاب

این شعر صنعت ترصیع را نیز متضمن ست

گر کنی آمرزش مفسد روا است — بر در تو رائج و کاسد روا است

درین بیت صنعت تضاد را نیز بیان کرده در مفسد و کاسد نیز نوعی از تجنیس ست
از آنکه حرف سین و دال در هر دو مشترک اند۔

گر افتد آن سایه دیر تو به زرق — نیست در آلایش تو به فرق

زرق در مصرعهٔ اول بمعنی سر و در مصرعهٔ ثانی بمعنی جدائی۔

بر دل درماندهٔ بیکار ساز — رحم کن از لطف خود ای کارساز

هر سر موئیش شب تنهائی قدر — بر زده او بر سر خود پای قدر

درین شعر بودن صنعت مراعاة النظیر و تقابل هم ظاهر است

طائر جان گشته هم آهنگ او — راهبران دین کرده هم آهنگ او

آهنگ در مصرعه اول بمعنی نغمه و آواز و در مصرعهٔ ثانی بمعنے قصد و اراده

کرده حل مشکل از و انس جان — یافته آب و گل از و انس جان

آب و گل بمعنے قالب بشری ..

قابل صحبتی آب و گل نمازی نیست — ازین لباس بر آئید چون نماز کنید

در هر دو قافیه این شعر تجنیس ست۔ و درین اشعار زادهٔ مؤلف) ے

همه لام الاهم لام عمر انس — مسلم همه کسر در عدل والا

درین شعر صنعت تضاد هم است۔

در اسرار سر و همه دیر دائر — که در درک دائم در اسرار والا

درین شعر صنعت مقلوب غیر مرتب هم هویدا است

ملاذ حکم در همه عهد سرده — همه عهد سر و در ملاذ معلا

و ایں شعر رد الصدر الی العجز را نیز مشتمل است

در الحمد للہ مدح محمد — محمد محمد در اسرار طٰہٰ
ثنا صاد در دو در اسرار صلوٰۃ — لوا در ولا در رسول

دریں شعر بودن صنعت تجنیس بلحاظ رسم الخط ظاہر است

ہمہ سود سود اسود از مال — ہمہ سود سود دار اسرار سودا

شاعر دریں شعر بطریق صنعت تجنیس را انتظام کردہ است۔

سما لوح مدح رسول مطہر — در اسرار طٰہٰ ہمہ مدح طٰہٰ
ہوا در ہوای امام المکارم — در آداد طائر ہمہ مدح والا
ہمہ گاہ در د در در گاہ سرور — ہمہ صدر در د در صدر معلا
در احوال سہم رسول مکرم — ہمہ سہم دائم در اعدا در دا

ولہ

از دست جنگ تو از بس شدم چو نالاں عود — ز زلف مشک فشانت شدم چو سوزاں عود

اما تجنیس مستوفی آنست کہ دو لفظ متجانس از دو نوع باشد مثلاً یکے اسم بود و دیگرے فعل ع

کے کند ادراک تو حاصل خرد — فہم کے ایں شیوۂ باطل خرد

خرد در مصرعۂ اول یعنی عقل و در مصرعۂ ثانی مضارع از خریدن۔

چوں دید احسان تو رحمت نشاں — آتش قہر از نم رحمت نشاں

نشاں در مصرعۂ دوم امر از نشاندن است و دریں صنعت تضاد ہم است

رحم کن از رحمت امید بخش — تا رسد از نعمت جاوید بخش

بخش در مصرعۂ اول امر از بخشیدن و در مصرعۂ ثانی بمعنے حصہ

لطف تو انداختہ بر گوشہ خواں — بر سر خواں بندۂ بے توشہ خواں

خواں در مصرعۂ دوم امر از خواندن ۔

رحمت خود بر سر افتادہ پاش | در رہ احمد مبر از جادہ پاش

پاش در مصرعۂ اول از پاشیدن ۔

گلبن دیں بلبل معنی سرائے | ساختہ در گلشن اعلیٰ سرائے

بر در ست ایں بندۂ مسکیں نہاد | خشت در از شوق تو بالیں نہاد

نہاد در مصرعۂ دوم ماضی از نہادن ۔

ہر کہ بر آگہت دہد از جاں درود | کشتۂ آمرزش و غفراں درود

درود در مصرعۂ دوم ماضی از درودن ۔

بیرد ایشاں شود در آں جہاں | رخش دل اندر صف مرداں جہاں

جہاں در مصرعۂ دوم امر از جہاندن

ساقی از آں بادۂ خصور دم | در رگ و در ریشۂ من صور دم

دم در مصرعۂ دوم امر از دمیدن و در ہر دو قافیہ تجنیس است ۔

و دریں بیت کمال اسمٰعیل ؎

امید لذت عیش از مدار چرخ مدار | کہ در دیار کرم نیست زادمی دیار

لفظ مدار درینجا مقصود است کہ اول ظرف مکان ست و دوم صیغۂ نہی از داشتن

و دریں بیت نظامی ؎

اگر نیک بودے ہمہ کار زن | زناں را مزن نام بودے نہ زن

و اگر از یں دو لفظ متجانس یکے مرکب بود و دیگرے مفرد آں را تجنیس مرکب خوانند و جناس ترکیب نیز گویند و اگر تجانس در کتابت بود آں را تجنیس مرکب متشابہ و در غیر آں تجنیس مرکب مفروق خوانند ۔

مثال تجنیس مرکب متشابہ چنانچہ دریں شعر ابوالفتح ؎

ذالمریکن ملک فاهبه فدا عه فدولته داهبه

لفظ ذاهبه در مصرعهٔ اول مرکب است از ذا و هبه بمعنی صاحب عطا و مصرعهٔ دوم مفرد است بمعنی "رونده" چنانچه دریں اشعار الٰہی ابیات

جام تو زان بر سر دیوان بود کاقش بال و پر دیوان بود

لفظ دیوان در مصرعهٔ اول مفرد است بمعنی کتاب و در مصرعهٔ دوم مرکب است از دیو۔ واز الف۔ و نون جمع۔

یاکہ دریں نادرہ گویا شدہ مرکزہٗ دائرہ گویا شدہ

لفظ گویا در مصرعهٔ دوم مرکب است از "گو" کہ امر است از گفتن واز حرف یا۔

اے کہ برا سرار تو دانا کمند کے رسد از عقل کس آنجا کمند

لفظ کمند در مصرعهٔ اول مرکب است از کم داند۔

ساقی از آں بادہٗ منصور دم در رگ و در ریشہٗ من صور دم

در کش از کردہٗ بدِ روزِ ما شب مکن از ہیبت خود روز ما

روز ما در مصرعهٔ اول مرکب است از "رو" بمعنے وجہ واز "زما" بمعنے از ما۔

اے شدہ در خانہٗ جاں منزلت خانہٗ جاں یافتہ زاں منزلت

لفظ منزلت در مصرعهٗ اول مرکب است اے منزل تو۔

وچنانکہ دریں ابیات مطالع المحامد داد عفی عنہ۔

اکارم دراد وار دائر مکسر	سرداد سرداد دو درداردادا
معلامع لا مرم مهر طالع	ہم و آہ در دو دید ماہ مطرا
ادم دہر در دو در سالار عادل	در آمرا در آرامہ ہر مطرا
طلاد الم دو دید ابل ملامہ	سوا سا مو آ سا در اطوار اعدا
ہمہ مہد آدرام عہد مطہر	دُر آدار عالم مدار او دالا

در ایں درد ہم درد کا سر　　ہمہ لا رد لا دو در لولو لالا

و مثال تجنیس مرکب مفروق چنانچہ در ایں بیت مولوی جامی رح ؎

تو ہمائی و نیست ظل ہما　　جز در و زلف تو دام ظلہما

و دریں بیت علامہ اہلی شیرازی ؎

بر الف آزادہ از دلبری　　در رہش افتادہ از دلبری

و اگر آں ہر دو لفظ متجانس در ہیات حرکات مختلف و در نوع و عدد و ترتیب متفق باشند آں را تجنیس محرف خوانند چنانچہ دریں شعر مثنوی سحر حلال ؎

ما ہمہ بیچارہ و سرگشتہ ایم　　دانہ حرم از ہمہ سرگشتہ ایم

و نیز دریں ابیات راد کہ در مطالع المحامد گفتہ

در ما مطار گل و در آوار مادح　　ہمہ در دو در و در مدیح معلا
سر کار سرکار اعلائے سرور　　در اکرام و در حمد دارائے اعلا
معصم گروہ ہمہ اہل حکمہ　　در اعلائے اعلام دارائے اعلا
مع موہ مسمود و بر معلم　　در اکرام و عدل او از معلا
ہمہ دہ دو در دو در راد مطہر　　ہمہ کسر آرام در عہد کسرا

و دریں بیت فغانی ؎

از کوئے تو چوں باد برآشفتم و رفتم　　گرد ہے ز دل مدعیاں رفتم و رفتم

و دریں قطعہ حکیم سنائی کہ در منقبت حضرت علی کرم اللہ وجہہ گفتہ ؎

محرم او بود کعبۂ جان را　　محرم او بود ستر قرآں را

و دریں بیت علامۂ اہلی ؎

یافتہ از لطف تو جنت نعیم　　مہر تو لا گفتہ در رحمت نعیم

اگر تجنیس از یک کلمه و جزوی از کلمهٔ دیگر ترکیب یافته حاصل آید مرکب نامند چنانچه درین ابیات مطالع المجاهد را داد

مدح سرود مهر داود — همه کام در دور احکام والا
صلاح همه ذره ور مطهر — در اصلاح احکام سالار اعلا
همه دور آمد در او هوا و عالم — در آلام اموال و هم معرا
مراح ارم در مراحم ممهد — مراحم مرام رسول معلا
همه دور گلدام در دو سرود — گل و لاله در دوره ام والا
در آدم دم مهر داد مطهر — همه دام آدم در اسرار والا
همه حاصل اصل اسرار حکمه — همه کامل دو مهر و مدار
رؤسای عالم همه رام سرود — همه گاه در دوره گاه والا
مسلم همه داد در دور دائم — همه دهر در دوره هر دو ا

اگر در دو لفظ متجانس کمی و زیادتی در حروف باشد مثلا در یکی سه حرف بود و در دیگری چهار چنانکه در دو و دوار آنرا تجنیس ناقص نیز تجنیس زائد گویند بدانکه زیادتی یا در اول کلمه بود یا در وسط یا در آخر کلمه باشد چنانکه درین اشعار مطالع المجاهد را داد عفی عنه

همه کرد هر سو در دور سرود — سرا و همه داد در عهد والا
مراد همه دهر داد مطهر — طلوع المکارم مدار المدارا
در آواره دوره همه روح سرود — ملاحم مراح رسول معلا
همه مال در دوره آمال هر دم — همه ماه مهلک در اعمار اعدا
همه داد در عهد اعدا سرود — همه ماه مهلک در اعمار اعدا
اراحل در آرام عهد مطهر — مطهر او در اکرام اولاد درد ا

اساس اساء عددو مکتسر　　مکتسر در آس سماء معلا

و نیز مسلمان ساوجی گوید ؎

باشکوه کوه جلمت ابر گریان بر جبال　　باوجود جود دستت ابر خندان بر سحاب

و درین بیت حکیم خاقانی رح ؎

صبح مشرق چو کرد برق نور آشکار　　خنده زد اندر هوا برق او برق دام

در برق و برق کمی و زیادتی یک حرف است ۔

و درین بیت حکیم ازرقی ؎

ز شهر فتنه بخیزد چو تیره بنشینی　　به تنگ مشک بریزد چو طره بفشانی

در خیزد و ریزد و تیره و طره اختلاف باندازه یک حرف واقع شده

و درین بیت طالب آملی ؎

کفر است در طریقه ما کینه داشتن　　آئین ماست سینه چو آئینه داشتن

در آئین و آئینه کمی و زیادتی یک حرف ست و در آخر کلمه زیادتی بدو حرف

نیز شده است ۔

چنانچه درین بیت خاقانی رح ؎

قاهر کفار باج از قاهره بد خواسته　　داغ انفیراد کرده و لغمان انگیخته

در داغ و داغان بدو حرف کمی و زیادتی پیدا شده و این تجنیس را مذیل خوانند

و اگر دو لفظ متجانس که در نوع حروف مختلف باشند پس اگر آن دو حرف مختلف

قریب المخرج باشند آنرا جناس مضارع گویند و اگر در آن هر دو حرف قریب مخرج نباشد

جناس لاحق خوانند ۔ و این هر دو قسم نیز از سه حال بیرون نخواهد بود از انکه

وقوع آن دو حرف مختلف یا در اول کلمه خواهد بود یا در وسط یا در آخر ۔

چنانکه درین بیت مولوی جامی رح ؎

جامی از تمرہات بستہ زباں سخن از طرہات می گوید

و حکیم سنائی می فرماید ؎

باطنِ تو حقیقتِ دل تست هرچه جز باطن تو باطل تست

دمیر ابوالفرج می گوید ؎

کار تو غزوه بادہ یار تو حق عرش تو تاج بلد وزش تو گاه

و حکیم امام خاقانی شروانی ؎

در رائے من زغمزه گمانها کشیده بر جان من ز طره کمینها کشاده

احقر العباد زیاده ازین چه گوید و چه نویسد

خاکسار مرزا قدرت اشرف بیگ راد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مصرع اول	شمار	مصرع دوم
اے ہمہ عالم بر تو بے شکوہ	۱	شوکت خاک در تو بے شکوہ
نام تو زداں بہ سر دیوان بود	۲	کاتش بال دبہ دیوان بود
شد بتو سرہ فتر جاں نامزد	۳	نام تو خود سکہ بر آں نامزد

ل اے قادر مطلق ہمہ کائنات پیش تو بے شکوہ است اعنی چنداں شوکت ندارد از آنکہ ہیچ توانی بہتر ازیں صدہا عالم را آن واحد پیدا نمائی و شوکت ثانی خاک نشینان درگاہ تو بیش از کوہ است ۔

ٹ عنوان دیباچہ کتب و دیوانہا را بنام تو آراں می آرایند کہ نام تو بال دبہ شیاطین را مے سوزد دیوان در مصرعۂ دوم مرکب ست از دیو یعنی شیطان و ان از ان جمع

ٹ نامزد در مصرعۂ اول یعنی منسوب ست و در مصرعۂ دوم مرکب ست از نام فرد

خواست دل از خانهٔ ششدر کشاد	۴	نقطهٔ بسم الله ازاں در کشاد
باکه در این بسمله باب آمده	۵	بانی فتح از همه باب آمده
ارهٔ دندانهٔ سین شانه ساخت	۶	بازوی دین را قوی این شانه ساخت
هر الف آزاده از دلبری	۷	در رهش افتادهٔ از دلبری
طرهٔ لامش شده دور از قصور	۸	مائل گیسوے او حور از قصور
چشمهٔ ہا آمده جویاے مهر	۹	منبع جوے سم و دریاے مهر
راے دل آرا همه از راے او	۱۰	راحت دلها همه از راے او

[۴] خانهٔ ششدر اے خانه کہ ششدر می دارد مراد از دنیا بلحاظ جہات ستہ قائلہ ۔ نقطهٔ بسم الله مراد از نقطهٔ باے بسم الله کہ ابتداے بسم الله ازاں شده کشاده در مصرعهٔ اول بمعنی کشادگی دہ بانی باشد و در مصرعهٔ دوم ماضی از کشادن ۔

[۵] باب در مصرع اول بمعنی ابتداے چیزے و در مصرع دوم بمعنی انتہاے چیزے لہذا از الفاظ متجانسات تجنیس پیدا شد

[۶] سین مراد از سین بسم الله است و تشبیه دندانهٔ سین به اره نسبتے لطف دارد

[۷] دلبری در مصرعهٔ اول بمعنی معشوقی و در مصرعهٔ دوم مرکب از دل و بری ۔

[۸] قصور در مصرعهٔ اول بمعنی کمی و نقصان و در مصرعهٔ دوم جمع قصر بمعنی محل

[۹] مهر در مصرعهٔ اول بمعنی محبت و در مصرعهٔ ثانی بمعنی آفتاب ۔

[۱۰] ایں همه دل آرائی راے بمناسبت راے حسن است و در مصرع اول مراد از راے حسن است و در مصرعهٔ دوم بمعنی رؤیت دیدن یعنی راحت همهٔ دلها از دیدن راے حسن است

غنچه هایش دل و جاں را بهشت	۱۱	دید دریں آدم و آنرا بهشت
ماهی نون کشتی دریا وجود	۱۲	در خور او بخشش آلا وجود
یا که دریں نادره گویا شده	۱۳	مرکز نه دائره گویا شده
حلقهٔ میم ست بر آں خاتمت	۱۴	دار و از آں حلقهٔ جاں خاتمت

در توحید

اے که پر اسرار تو دانا کمند	۱	کے رسد از عقل کس آنجا کمند
کیست دریں مرحله تا آخرت	۲	رهبر د اول شده تا آخرت

۱۰ بهشت در مصرعهٔ دوم ماضی از هشتن است ۔

۱۱ نون را بماهی تشبیه داده و نون ماهی را نیز گویند۔ در خور بمعنی لائق الآء بمعنی نعمت ها

۱۲ گویا در مصرعهٔ اول اسم فاعل از گفتن و در مصرعهٔ دوم مرکب از گو دیا۔ نه دائره مراد از افلاک تسعه و مرکز نقطه که در حاق وسط دائره باشد و همه خطوط ممتده از آں نقطه تا بخط محیط با هم مساوی باشند۔

در توحید

۱ کمند در مصرعهٔ اول مرکب از کم داند

۲ کیست رهبر تو تا آخر منزل اسرار الٰهی غیر از رهبر اول که مراد از حضرت خاتم النبیین صلی الله علیه و آله وسلم باشد از آنکه ایشان تا آخر مرحلهٔ اسرار سیر کرده اند۔

چوں ہمہ ز اندیشۂ خود وا پسند	۳	کے بود اندیشہ ات از ما پسند
کے کند ادراک تو حاصل خرد	۴	فہم کے ایں عشوہ باطل خرد
لطف تو بخشندہ تمت از نواخت	۵	یوسف جاں کم ایت بخت از نوا
یافتہ از لطف تو جنت نعم	۶	چہر تو لاگفتہ در رحمت نعم
بخشش تو نعمت گنج روان	۷	رنجش تو علت رنج روان
باشدی از بندۂ دنیا رنجگاہ	۸	یافتہ صد راحت ازیں رنجگاہ
گلبن تن را دہی از جاں نوا	۹	بلبل دل را رسد از جاں نوا

۳ عرفا غور و فکر خود را در امور صفات بذات تو موجب شرمندگی و ندامت دیدہ اند لہٰذا فکر ما را در ایں امور کے پسندی خواہی کرد۔

۴ ادراک بمعنی دریافت خرد و در مصرعۂ اول بمعنی عقل و در مصرعۂ ثانی مضارع از خریدن بمعنی اختیار کردن۔

۵ نواخت در مصرعۂ اول بمعنی نوازش و در مصرعۂ ثانی ماضی از آختن بمعنی بلند کردن نوا یت

۶ نعم در مصرعۂ اول بمعنی نعمت و نعم در مصرعۂ ثانی بمعنی ہاں ضد لا۔

۷ روان در مصرعۂ ثانی بمعنی جان است۔

۸ رنجگاہ در مصرعۂ اول بمعنی دور کنندۂ رنج و تکلیف و امراض کاہیدن۔ و رنجگاہ دوم در مصرعۂ ثانی بمعنی جائے رنج و تکالیف مراد از دنیا۔ راحت و رنج باہم متضاد اند

۹ نوا در مصرعۂ اول بمعنی ساز و سامان و در مصرعۂ ثانی بمعنی آوازہ و نغمہ۔

۱۰	نغمهٔ شوقت دل عشاق راست	آمده زان پردهٔ عشاق راست
۱۱	بندهٔ بی عشق تو مرد از زن است	بهتر ازان سنگ و در از زن است
۱۲	در مکش از کردهٔ بد روز ما	شب مکن از هیبت خود روز ما

مناجات

۱	یا رب از احسان نظر از ما متاب	دوزخ عصیان گر از ما متاب
۲	چون ید احسان تو رحمت نشان	آتش قهر از رحمت نشان
۳	لطف تو بخشندهٔ جان مستحق	شد دل و جان همه زان مستحق
۴	ما همه بیچاره و سرگشته ایم	دانه جرم از همه سرگشته ایم

(۱۰) عشاق در مصرعهٔ اول جمع عاشق و در مصرعهٔ ثانی نام مقامی از دوازده مقامات موسیقی در راست و در مصرعهٔ ثانی بمعنی درست و در مصرعهٔ اول مرکب ست از راه راست
۱۲ کرده بد بمعنی فعل بد از سیه روز ما و در مصرعهٔ اول مرکب است از رو و زما که مخفف از ما ست

در مناجات

۱ متاب در مصرعهٔ اول بمعنی مگردان و در مصرعهٔ ثانی بمعنی روشن مکن۔
۲ نشان در مصرعهٔ اول بمعنی پته (هندی) و در مصرعهٔ ثانی امر از نشاندن۔
۳ مستحق در مصرعهٔ ثانی مرکب از مست و حق و در مصرعهٔ اول بمعنی سزاوار۔
۴ بیچاره بی تدبیر سرگشته پریشان گشته ایم ای کاشته ایم از کشتن بمعنی بونا

لطف کن از رحمت امید بخش	۵	تا رسد از نعمت جاوید بخش
گر کنی آمرزش مفسد روا است	۶	بر در تو دراج دکاسد روا است
گر فتد آں سایۂ در بر توبہ فرق	۷	نیست در آلایش و در توبہ فرق
ہر کہ تو در رحمت بیارایش	۸	زہرہ از شربت بیارایش
باد گہ آید سوئے گل بے زباں	۹	یافتہ از بوئے او گل بیزباں
وائے بر آں دم کہ چو خازر میاں	۱۰	چشم تو دید گل چو خازر میاں

۵ بخش در مصرعۂ اول امر از بخشیدن و در مصرعۂ ثانی بمعنی حصہ۔

۶ روا در مصرعۂ اول بمعنی جائز و در مصرعۂ ثانی بمعنے شتابان و روندہ

۷ اگر آں سایۂ رحمت بر فرق خلق بیفتد معصیت دیگر فی چیزے از ما بالامتیاز باقی نماند. فرق در مصرعۂ اول معنی سر در مصرعۂ ثانی بمعنی جدائی و امتیاز۔

۸ ہر کرا تو در رحمت و بیم آری آنرا شربت بیماری از دوائے صحت بہتر و مرغوب تر است۔

۹ باد کہ سوئے گل بے زباں می آید و ایں ہمہ گل بیزبہا کہ می نہاید ببرکت بوئے تست کہ آنرا حاصل کردہ است۔

۱۰ خازر میاں در مصرعۂ اول مرکب است از لفظ خازرم کہ نام ملکے ست و از یائے نسبتی و از الف و نون جمع عموماً اہل خازرم بہ تندخوئی و بدمزاجی شہرت دارند۔

ما ہمہ در آفت و زحمت بسے	۱۱	ذاتِ تو از آفت و زحمت برے
لطفِ تو انداختہ ہر گوشہ خوان	۱۲	بر سرِ خوان بندۂ بے توشہ خوان
خلق بر آں خوان ہمہ ہم خواندہ اند	۱۳	سورۂ المائدہ ہم خواندہ اند
چوں کشد آں بخششِ شاہانہ خوان	۱۴	یاد کن از اہلِ افسانہ خوان
بر دلِ درماندۂ بیکار ساز	۱۵	رحم کن از لطفِ خود اے کارساز
رحمتِ خود بر سرِ افتادہ پاش	۱۶	در رہِ احمد مرا از جادہ پاش

۱۱ ما ہمہ در آفت و زحمت بہ مردن مستقیم اے مورد آفات و زحمت ہستیم لاکن اے خدا ذاتِ مقدسہ تو از آفت و زحمت بری و پاک است۔

۱۲ خوان انداختن یعنی مائدہ گستردن و پہن کردن خوان باشد
بندۂ بے توشہ اے بندۂ بے ساز و سامان۔ خوان در مصرعۂ اول امر از خواند یعنی طلب کن۔

۱۳ خواندہ اند در مصرعۂ اول یعنی طلب کردہ اند و در مصرعۂ ثانی یعنی قرأت نمودہ اند سورۂ مائدہ را برائے کشایش رزق میخوانند۔

۱۴ بیکار ساز۔ در مصرعۂ اول یعنی مہیا و آمادہ کنندۂ ساز و سامان جنگ و یعنی جنگجو باشد و کارساز در مصرعۂ دوم یعنی سازندہ و درست کنندۂ ضروریات مخلوق کہ باری تعالیٰ بود۔ درماندہ عاجز۔

۱۵ افتادہ یعنی عاجز "پاش امر از پاشیدن" و "پاش" در مصرعۂ ثانی مرکب از پا و شین ضمیر۔ ف اے پائے آں افتادہ را از دائرہ شرعِ محمدی بیروں مبر۔

در نعت سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم

مصرعہ اول		مصرعہ دوم
احمد مرسل گل این کشت زار	۱	دشمن او در رہ دین گشت زار
گلبن دین بلبل معنی سرائے	۲	ساختہ در گلشن اعلی سرائے
گیسوے او کاھدہ دریا کشاں	۳	مستی او در دل دریا کشاں
حور از آں غالیہ بر گیسویش	۴	کافتد از آں سنبلہ بر گیسویش
ہر سر ہیش شب شبہائے قدر	۵	بر زدہ او بر سر خور پائے قدر
زیں شب مو ہر شبہ جاں کوتہ است		روز امید شب آں کوتہ است

در نعت سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم

۱ گل این کشت زار. اے گل این سبزہ زار عالم دشمن او الخ اے دشمن او در راہ دین ذلیل وخوار گشت۔

۲ سرائے. در مصرعہ اول بمعنی سراینده و در مصرعہ دوم بمعنی خانہ و مقام۔

۳ مرجع ضمیر شین در مصرعہ اول احمد است و در مصرعہ دوم بر گیسویش کہ مرکب است از برگے و سوسنش۔

۴ شبہائے قدر جمع شب قدر و قدر در مصرعہ دوم بمعنی مرتبہ خور بمعنی آفتاب پائے قدر بر سر کسے زدن یعنی بعزت کردن آنرا با فخر کردن بر آن ۵ زیں شب الخ شب این موے مقدس آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم چنان است کہ کمند جاں تا آنکہ سیدن تتوا

مست دے از ساغر جان باده خوار	۷	خصمشے از خارِ غم افتاده خوار
شد غم او در دل گردون نہان	۸	بیشتر از حاصل گردون نہان
طائر جان گشته ہم آہنگ او	۹	رہزن دین کرده کم آہنگ او
کرده حل مشکل از و انس و جان	۱۰	یافته آب گل از و انس و جان

ف۷ مست بمعنی عاشق "خوار" در مصرعهٔ اول امر از خوردن و در مصرعهٔ ثانی بمعنے ذلیل و بے اعتبار۔

ف۸ نہان در مصرعهٔ اول بمعنی پوشیده و در مصرعهٔ ثانی مرکب از "نہ" و "آن" و مشار الیه "آن" غم است۔

ف۹ ہم آہنگ در مصرعهٔ اول بمعنی "ہم آواز" و در مصرعهٔ ثانی بمعنی "قصد و اراده" کم بمعنی "نفی و عدم" ف فصحائے فارس اکثر لفظ "کم" را بمعنی "نفی و عدم" استعمال می کنند فردوسی گوید اگر طوس جنگی تر از رستم است چنان دان که رستم زگیتی کم است۔

ف۱۰ جان در مصرعهٔ اول بمعنی گروه جن انس در مصرعهٔ اول بمعنی "نوع انسان" و جان در مصرعهٔ دوم بمعنے "روح" و انس بمعنی "محبت" "آب و گل" یعنی قالب بشری۔

در خطاب زمین بوس گوید

ای شده در خانهٔ جاں منزلت	۱	خانهٔ جاں یافته زاں منزلت
ای شده مهر رخ تو زین چرخ	۲	چرخ از آں آمده در عین چرخ
مهر تو از بندهٔ بیعت بود	۳	یوسف از آں بندهٔ بیعت بود
چشمهٔ خور طلعت رخشاں تو	۴	یوسفی و عفوت رخشاں تو
طلعت تو صورت مهد نگیر ست	۵	خم بی تو دیگر مهد نگیر ست
روی تو آئینهٔ خورشید تاب	۶	می برد از ذره تومید تاب

در خطاب زمین بوس گوید

۱ منزل جائے نزول مجازاً بمعنی خانه "منزلت" در مصرعهٔ اول بمعنی منزل تو و در مصرعهٔ ثانی بمعنی "مرتبه"

۲ زین بمعنی زیب زینت چرخ در مصرعهٔ اول بمعنی فلک و در مصرعهٔ دوم بمعنی گردش

۳ بندهٔ بیعت در مصرعهٔ دوم بمعنی بنده که آنرا خرید کرده۔

۴ رخشاں در مصرعهٔ اول مشتق از رخشیدن بمعنی "درخشاں" در مصرعهٔ دوم مرکب از رخ و شاں۔

۵ مهد نگیر در مصرعهٔ دوم مرکب از مه و نگیر و در مصرعهٔ اول مرکب از مهد نگیر ست

۶ روی تو الخ ای روی تو روشن کنندهٔ خورشید ست۔

دورم ازآن آئینه تابنده ام	۷	گرچه ازاں آئینه تابنده ام
بردرت این بندهٔ مسکیں نهاد	۸	خشت در از شوق تو بالیں نهاد
املی شیریں سخن از مدحت است	۹	طوطی شکرشکن از مدحت است
از سر خوان تو شکرخاست او	۱۰	دایم ازاں مرغ شکرخاست او
نامهٔ مدحت همه یکسر نوشت	۱۱	مدح تو گفت و غم دل در نوشت
برکف تو خامهٔ او یا رسول	۱۲	جاں برد این نامهٔ او یار سول
هم شه امروزی و هم شاهدی	۱۳	بر همه عالم همه دم شاهدی

۷ دورم الخ از آں دور که من بندهٔ روئے تو شدم یعنی بر روئے تو عاشق شدم از آئینه تابندهٔ روئے تو دورم ۔ اگرچه همه خوبی و درخشندگی ما از آئینه روئے تست ۔

۸ بندهٔ مسکیں نهاد اے بندهٔ عاجز ۔ نهاد در مصرعهٔ دوم ماضی از نهادن ۔

۹ مدحت در مصرعهٔ دوم مرکب از مدح و تائے خطاب اے مدح تو ۔

۱۰ شکرشکن یعنی شکرخا ۔

۱۱ نوشت در مصرعهٔ اول بمعنی تحریر کرد ، در مصرعهٔ ثانی بمعنی "پیچید" اے غم دل خود را درگرد ۔

۱۲ رسول در مصرعهٔ اول یعنی نبی و پیغامبر خدا است و در مصرعهٔ دوم یعنی مطلق قاصد

۱۳ شاهدی در مصرعهٔ اول مرکب از شاه و دی است ؛ در مصرعهٔ دوم شاهد یعنی معشوق باشد ۔

قرب تو گر از رہ آلت بود	۱۴	آلت آں مدحت آلت بود
ہر کہ بر آلت دہد از جاں درود	۱۵	کشتۂ آمرزش و غفراں درود
پیرو حیدر شود ہمرنگ آل	۱۶	تا دہد از روئے تو ہمرنگ آل
حیدر والا گہر آں سرفراز	۱۷	کامدہ نور حقش از در فراز
رہبر حق آمدہ ہمراہِ حق	۱۸	ہم حق از وے ظاہر و ہمراہ حق
سرور شاہ ہمہ گو صفدر ست	۱۹	در صف جنگ از ہمہ او صفدر ست
تیغ وے آں رہبر جاں برقدم	۲۰	آتش قہر آمدہ زاں برقدم
جوہر او گوہر حق آفریں	۲۱	یاد بر آں مظہر حق آفریں
مردم نورانی ایں ارض عین	۲۲	بر ہمہ شاں سجدۂ او فرض عین

سہ[۱۴] آلت در مصرعۂ اول بمعنی واسطہ و ذریعہ و در مصرعۂ دوم بمعنی آلِ تو۔

سہ[۱۵] درود در مصرعۂ اول بمعنی "رحمت" و در مصرعۂ دوم ماضی از درودن۔

سہ[۱۷] گہر بمعنی اصل و ذات "فراز آمدن" در مصرعۂ ثانی بمعنی پیش آمدن سرفراز بمعنی بلند کنندۂ سر

سہ[۱۹] صفدر در مصرعۂ اول مراد از حضرت علیؑ و در مصرعۂ ثانی اسم فاعل سماعی از "دریدن"

سہ[۲۰] برقدم در مصرعۂ دوم مرکب از "برق" و "دم"

سہ[۲۱] آفریں در مصرعۂ اول امر از "آفریدن" و در مصرعۂ دوم بمعنی تحسین۔

سہ[۲۲] عین در مصرعۂ اول بمعنی چشم و در مصرعۂ ثانی بمعنی سجدہ من کل الوجوه فرض است۔

یافتہ عزت فلک از شاہدیں	٢٣	دعوے او را ملک از شاہدیں
گوہر او یافتہ درج شرف	٢٤	اختر او یافتہ برج شرف
واقف دل آنشہ دیں در سجود	٢٥	شد ہمہ جا حافظ ایں در سجود
تا شدہ با پور او دشمن یزید	٢٦	دور زخش انداختہ ہل من مزید
مرغ دل از خرمن او دانہ چید	٢٧	بلبل جاں ہم گل از آں خانہ چید
چوں علیؑ اندر رہ دیں راہ بر	٢٨	نیست جز آل علی ایں راہ بر
شد دل و جاں بندۂ روئے حسنؑ	٢٩	مظہر خلق خوش و خوئے حسن
دید حق اندر دم قربان حسینؑ	٣٠	یافتہ از عالم قربان حسینؑ

٢٣ه شاہدیں در مصرعۂ اول مرکب از "شاہ دیں" در مصرعۂ ثانی جمع شاہد بمعنی "گواہ"۔

٢٤ه شرف در مصرعۂ اول بمعنی بزرگی و عظمت در مصرعۂ ثانی اصطلاحی از اصطلاحات نجوم۔

٢٥ه در سجود ــ در مصرعۂ دوم مرکب از "در سما" "و جود"۔

٢٦ه مزید در مصرعۂ دوم بمعنی زیادتی۔

٢٧ه ایں راہ بر ــ در مصرعۂ دوم بمعنی "دین راہ را اختیار کن" اے باید کہ اتباع آل علیؑ بکنی۔

٢٩ه خوئے حسن ــ در مصرعۂ دوم بمعنی "خوئے پسندیدہ و خوب باشند"

٣٠ه قربان ــ در مصرعۂ دوم مرکب از لفظ قرب و آں۔

از دل غم دیدهٔ زین العباد	۳۱	یافته نم دیدهٔ زین العباد
باقر حق بین که شد او حق شناس	۳۲	معنی او از همه رو حق شناس
جعفر صادق ہم از آلائیشاه	۳۳	خاطر او شسته از آلائیشاه
موسی کاظم شه نیکو نهاد	۳۴	آنکه سر اندر ره نیک او نهاد
قبلهٔ ہشتم علی آں زہر نوش	۳۵	کش شده در ساغر جاں زہر نوش
رہبر و تقوی تقی آں پاک دل	۳۶	شسته از آلایش جان پاک دل
خازن حق شد نقیؑ از علم و داد	۳۷	گوہر معنی شده از علم و داد
عسکری آں سرور خیل بشر	۳۸	در دل او نامده میل بشر

۳۱ ے زین العباد نام نامی فرزند ارجمند حضرت امام حسینؑ در مصرعۂ دوم بمعنی زینت بندها۔

۳۲ ے حق شناس۔ در مصرعۂ اول بمعنی شناسندهٔ امر حق و در مصرعۂ دوم بمعنی شناسنده باری تعالیٰ اے عارف کامل معنی او یعنی باطن او و از همه رو یعنی بہمہ وجوه۔

۳۳ ے آلائیشاه۔ در مصرع اول در اصل آل ائمه شاه است یعنی ہمہ شاه در مصرع دوم مرکب از آلایش و آه

۳۴ ے نیکو نهاد۔ در مصرع اول بمعنی کسیکه گوہر ذات او با اصل نیکو یا بمعنی شد نهاد در مصرع دوم ماضی از نهادن

۳۵ ے زہر نوش۔ در مصرع اول بمعنی نوشنده زہر و نوشاد در مصرعۂ دوم بمعنی گوارا و نیز بمعنی شہد آمده

۳۶ ے پاک دل در مصرع دوم بمعنی بالکل کما حقه ۳۷ ے داد در مصرعۂ اول بمعنی عطا و بخشش و در مصرعۂ دوم بمعنی عدل و انصاف آمده ۳۸ ے خیل بشر۔ در مصرع اول بمعنی گروه انسانی۔ و میل بشر در مصرعۂ دوم بمعنی رغبت و میل طبیعت بسوئے شرارت و بدی۔

سکۂ مہدیؑ زند آخر زماں	۳۹	بر عدوے دیں کند آخر زماں
پیرو ایشاں شود در آں جہاں	۴۰	بخشش ولی اندر صف مرداں جہاں
ہر کہ سر اندر رہ پاکاں شد است	۴۱	خاک رہ اندر رہ پاکاں شد است
ہر کہ شد سائل ایں خانداں	۴۲	حاجت او حاصل ازیں خانداں
ساقی از ایشاں ہم ایشاں خدائے	۴۳	قدر من از ہمت ایشاں خدائے

در موعظت

ساقی از آں شیشہ کہ منصور دم	۱	در رگ مہ درد ریشہ منصور دم

۳۹ سکۂ مہدیؑ لغو در آخر زمانہ سکۂ شان و شوکت حضرت امام مہدی رض رو خواہد و نیز آنحضرت زمانہ اعدائے دین را ختم و آخر خواہند کرد اے اعدائے دین را برباد و تباہ خواہند نمود

۴۰ در آنجہاں ۔ اے دو عالم عقبیٰ و جہاں در مصرعۂ دوم مشتق از جہیدن است ۔

۴۱ پاکان ۔ در مصرعۂ اول معنی الٰہی تعد سالہ خدا زنداں تقدیس و در مصرعۂ دوم مرکب است از لفظ پاک و از الف کہ حرف اشارہ بعید است ۔

۴۲ خاندان ۔ در مصرعۂ دوم مرکب از خانہ و دان کہ امر است از دانستن ۔

در موعظت

۱ شیشۂ منصور دم ۔ در مصرعۂ اول معنی شیشہ کہ از شراب معرفت از شراب انا الحق مملو است و در مصرعۂ دوم مرکب است از من صور دم ۔ و دم در مصرعۂ اول معنی قول و دعویٰ است و در مصرعۂ دوم لغرانہ و میدن

خواہی ازین نادرہ گو گر مقال	۲	زآتش مے کن دم او گرم قال
آتشے اندر فگن اندر روان	۳	تا شود این نکتہ چون زر روان
یک نفس اے مونس من گوشدار	۴	گوہرے از مجلس من گوشدار
مرتبہ دان ہمہ شے دانشست	۵	وین سخن اندر دل شیدا نشست
نامۂ من کامدہ یکسر بلاغ	۶	حق شمر آن نامہ و مشمر بلاغ
در صف طاعت بود اکثر صفا	۷	پیشتر از عقد صف اندر صفا
ہر کہ شد در طاعت حق پیشتر	۸	فیض وے از رحمت حق بیشتر
بندۂ بے قیمت و میر اجل	۹	ہر دو شد افتادۂ تیر اجل

ه مقال۔ در مصرعۂ اول بمعنی گفتگو و در مصرعۂ دوم قال صیغۂ واحد مذکر غائب ماضی از قول

۳ه روان۔ در مصرعۂ اول بمعنی روح و در مصرعۂ دوم بمعنی رائج۔

۴ه گوشدار۔ در مصرعۂ اول بمعنی بشنو۔ یک نفس۔ بمعنی یک دم۔

۵ه شے دانش است۔ در مصرعۂ اول محتاج توضیح نیست و در مصرعۂ دوم مرکب است از شیدا بمعنی عاشق و از نشست کہ ماضی است از نشستن۔

۶ه بلاغ۔ در مصرعۂ اول بمعنی بلاغت و در مصرعۂ دوم مرکب از با و لاغ کہ بمعنی بازی است

۷ه صفا۔ در مصرعۂ اول بمعنی صفائی و در مصرعۂ دوم مرکب از صف و آ کہ صیغۂ واحد حاضر است از آمدن۔

۹ه بندۂ بے قیمت اے بندۂ ذلیل اجل در مصرعۂ اول بمعنی بزرگتر و در مصرعۂ دوم بمعنی موت

پیشتر از مرگ خود اے خواجه میر	١٠	تا شوی از ترک خود اے خواجه میر
از پے گور آمده بهرام گور	١١	پیش دل وحش تو بهرام گور
خواجه در ابریشم و ما در گلیم	١٢	عاقبت اے دل همه یکسر گلیم
دانهٔ امید دران خانه کار	١٣	کامده جاوید ازان خانه کار
پُر مکن این تختهٔ جان خانه گیر	١٤	مهرهٔ حق وا مکن وآن خانه گیر
هر که شد انجام او دیرپاے	١٥	بر کشد از دل غم او دیرپاے

[10] میر در مصرعهٔ اول امر از مردن و در مصرعهٔ دوم بمعنی سردار ۔

[11] بهرام چون که بشکار گور بسیار رغبت داشت ملقب به بهرام گور شد و بهرام گور در مصرعهٔ دوم مرکب است از به و رام و گور ۔

[12] گلیم ـ در مصرعهٔ اول بمعنی کملی و در مصرعهٔ دوم مرکب از گل که بمعنی خاک نمناک ست و از یم ضمیر جمع متکلم ۔

[13] کار ـ در مصرعهٔ اول امر از کاشتن و در مصرعهٔ دوم بمعنی آنکه در هندی کام گویند ۔

[14] تختهٔ جان را بند خانه گیر مکن اے حبیب را که تختهٔ جان مراد از ان ست یعنی از پی مقید مهره بود تا مکن و در مصرعهٔ دوم آن خانه گیر یعنی خانهٔ عقبی را اختیار کن ۔

[15] پاے در مصرعهٔ اول امر از پائیدن و در مصرعهٔ دوم بمعنی پا که در عربی آنرا رجل گویند و در هندی زبان آنرا پیر خوانند ۔

زود تر این وادی و صحرا نورد	۱۶	زانکه نه خارش بود از ما نورد
چون رخ کس اندرین غمخواری ست	۱۷	رحمت او بر سر غمخواری ست
در ره حق گر شوی از ره روان	۱۸	یوسف جان بر کشی از چه روان
بر دل تو نیست تن این جامه نیست	۱۹	بگسل از اینجا منه اینجا مایست
بکرمت آمد سحر تو ای پری	۲۰	تا خود همه سانفع بیچاره پری
بگذر ازین پیکر و بینائیش	۲۱	غلغل نی منکر و بینائیش
رهزن مردان شده شیطان بمال	۲۲	گوش وی از کوشش احسان بمال

۱۶ـ نورد. در مصرع اول امر از نوردیدن. و در مصرع ثانی مرکب است از نه که حرف نفی است و از ورد که بمعنی گل است۔

۱۷ـ غمخواری. در مصرع اول بمعنی غم خوردن و همدردی نمودن است. و غمخواری در مصرع دوم بمعنی ذلت و نکبت است

۱۸ـ روان. در مصرع اول بمعنی رونده و در مصرع دوم بمعنی شتاب و فوراً باشد

۱۹ـ در مصرع اول فقرهٔ این جامه نیست محتاج توضیح نیست و در مصرع دوم فقرهٔ اینجا مایست مرکب است از اینجا و جا و مایست که نهی است از ایستادن۔

۲۰ـ لفظ پری. در مصرع دوم مشتق از پریدن.

۲۱ـ جهت توضیح این شعر دقیق انتظار شرح کنید۔

۲۲ـ بمال. در مصرع دوم امر از مالیدن است. و در مصرع اول مرکب از باد مال

کہ بود ایں ملکت جاں بیخدیو	۲۳	گر ز دل ما بر کند آں بیخدیو
مرد گر آخر ہم کم ازاں رہزن است	۲۴	مرد نے کاں ناکس و گمرہ زن است
دور کن از آئینہ مردود را	۲۵	رہ مدہ از روزنہ مردود را
گر نہی آں آئینہ آید زدود	۲۶	زنگ غم از آئینہ شاید زدود
نفس تو چوں خر ہمہ سود چرا ست	۲۷	آہوئے جاں در پئے ایں خر چرا ست
با ہمہ ایں دعوئ شہبازیت	۲۸	میدہد ایں روبہ روبہ بازیت

[۲۳] بیخدیو۔ در مصرعۂ اول بمعنی بے حاکم و بے بادشاہ باشد و در مصرعۂ دوم مرکب است از بیخ و دیو کہ بمعنی شیطان بود۔

[۲۴] رہزن در مصرعۂ اول بمعنی قزاق و غارتگر باشد و اینجا مراد از شیطان است کہ انسان را در راہ در روش نیکوکاری کشتہ می نماید و از راہ می برد۔ زن در مصرعۂ دوم اسم است کہ مقابل مرد بود۔

[۲۵] لفظ مردود۔ در مصرعۂ اول مرکب از مر کہ اکثر زائد می آید و از دود کہ بمعنی دخان است و در مصرعۂ دوم بمعنی راندہ و رد کردہ شدہ۔

[۲۶] لفظ زدود۔ در مصرعۂ دوم ماضی از زدودن۔

[۲۷] چرا۔ در مصرعۂ اول بمعنی چریدن و در مصرعۂ دوم بمعنی برائے چہ۔

[۲۸] دعوئ شہبازی یعنی مدعی آں شدن کہ من شہباز ہستم۔ در ربودن۔ در مصرعۂ دوم بمعنی ظاہر کردن باشد۔ روبہ بازی بمعنی مکاری بود۔

مصرع اول	شمار	مصرع دوم
جان شده از حرص تو بیجان دراز	٢٩	گشته ازین رشتهٔ داماں دراز
سر بسر از لقمهٔ آزی دہاں	٣٠	فکر کن از لقمهٔ بازی دہاں
مرغ تو تا قوت بازیش ہست	٣١	وسوسه ہم قوت بازیش ہست
جا اگر اندر تہ غارت بود	٣٢	وسوسه اندر تہ غارت بود
شد بد و نیک ہمه کس در گذر	٣٣	از بد و نیک ہمه کس در گذر
در تن بیگانه و بر جان خویش	٣٤	تا حق و حق داں ہمه ذو شان خویش
گرچه شد ایں ره روے آساں نما	٣٥	نے تو در ایں ره روے آساں نما

[29] سه دراز۔ در مصرعهٔ اول بمعنی طویل و در مصرعهٔ دوم مرکب از در و از بمعنی حرص است

[30] سه بازی دہاں۔ در مصرعهٔ دوم مرکب ست از بازی وہ و الف و نون جمع

[31] سه قوت بازی در مصرعهٔ اول بمعنی قوت بازی کردن باشد۔ و در مصرعهٔ دوم لفظ غارت بمعنی تاب و طاقت۔ فریب دہی بود۔

[32] سه غارت۔ در مصرعهٔ اول مرکب است از غار و تائے خطاب و در مصرعهٔ دوم لفظ غارت بمعنی تاراج و غارتگری باشد۔

[33] سه در گذر۔ در مصرعهٔ اول بمعنی در گذشتن است و در مصرعهٔ دوم لفظ در گذر بمعنے معاف کن آمده است۔

[34] سه لفظ خویش در مصرعهٔ اول بمعنی قریب است و در مصرعهٔ دوم بمعنی خود

[35] سه نما۔ در مصرعهٔ اول امر از نمودن باشد و در مصرعهٔ دوم مرکب ست از نه و ما۔

میکند اینها همه توفیق راست	۳۶	دولت عقبی همه توفیق راست
الٰهی ازین غم که کم آمد بدست	۳۷	تا خوشی حالی تو هم خود بدست
که شد ازین خوان دلی فرد آش جوے	۳۸	شکر کن امروزش و فرداش جوے
مست گر از نعمت جان بیحساب	۳۹	از سر به اندرون آن بیحساب
شکوهٔ حق از چه سر از نا فقیر	۴۰	مشک قے آمد برا از نافه تیر
شکر گر آید ز تو فرد آشکار	۴۱	که بود آتش بتو فرد آشکار

۳۶ف راست در مصرعهٔ اول بمعنی درشتی آمده و در مصرعهٔ دوم توفیق راست بمعنی برائے توفیق است باشد ۔

۳۷ف بدست ۔ در مصرعهٔ اول بمعنی در دست بوده و در مصرعهٔ دوم بمعنی معیوب بد و قبیح است باشد ۔

۳۸ف دل فرد آش جوے الخ دل فرد بمعنی دل یکتا ۔ آش نام غذائے معروف جو امر از جستن و فرداش جوے ۔ در مصرعهٔ دوم بمعنے در روز آینده حشر آنرا جستجو کن ۔

۳۹ف بے حساب در مصرعهٔ دوم بمعنی بجیس است ۔

۴۰ف سر زدن بمعنی ظاهر شدن ۔ بدر آمدن بمعنی از جاے خود بیرون افتادن ۔

۴۱ف در مصرعهٔ دوم که بود الخ تو آتش دوزخ را در فرداے حشر چگونه آشکار خواهی کرد فرد ۔ در مصرعهٔ اول بمعنی تنها و آشکار بمعنے ظاهر ۔

خطاب با نفس

مصرع اول		مصرع دوم
ساقی از آن مشربهٔ یاقوت ده	۱	قسمتم از مشرب یاقوت ده
یار مدا این تن دل مُرده از سراب	۲	یار ده از مستی می از سراب
یک شب از آن جا که در آنجا محال	۳	شب ده بیگانه دیه اینجا محال
دل که در آن دجلهٔ خون آشناست	۴	گفتمش این دجلهٔ خون آشناست
خدمت خلق از ره خم بندگی است	۵	خاطر آزاد تو در بندگی است

خطاب با نفس

۱ یاقوت۔ در مصرعهٔ اول بمعنی شراب۔ و مشربه بمعنی ساغر است۔

۲ لفظ سراب در مصرعهٔ اول از دنیا بود که فریب دهی کار اوست۔ و در مصرعهٔ دوم مرکب است از سر و آب۔

۳ محال در مصرعهٔ دوم بمعنے دشوار۔

۴ دجلهٔ خون۔ مراد از دنیا است و آشنا در مصرعهٔ اول بمعنی شناور بود۔ و در مصرعهٔ دوم بمعنی معروف ای شناسا۔

۵ خم بندگی۔ در مصرعهٔ اول بمعنی نادانی که در اصل بندهٔ خم بودن است و بندگی در مصرعهٔ دوم بمعنی اطاعت باشد۔

خیزو رخ از ظلمتِ غفلت بتاب	رشتہ چند از پے طاعت بتاب
نیست رہ از حکمتِ ہیبت بدوست	از رہِ دلہادہِ قربت بدوست
کار نخواست دریں گونہ صرف	عمر تو تا کے شود اینگونہ صرف
ہر کہ حقش نامدہ راضی ز حال	یافتہ کم معنی ماضی ز حال
رائحہ باگل شدہ ہمدم وزاں	شد ہمہ دم باگل و سنبل وزاں
عاصفہ چوں بیہدہ گرد آمدہ	حاصلِ کارش ہمہ گرد آمدہ

۱؎ بتاب در مصرعۂ اول بمعنی دور کن و علیحدہ کن و برگرداں باشد و در مصرعۂ دوم رشتۂ چند تاب بمعنی اے رشتۂ چند تاب آر۔ و بساز۔

۲؎ بدوست۔ در مصرعۂ اول بمعنی بہ دوست و سوئے دوست ست و در مصرعۂ دوم بدوست۔ در اصل بادست بودہ است الف بدال بدل کردند۔

۳؎ صرف در مصرعۂ اول بمعنی علم معروف و در مصرعۂ دوم بمعنی معروف کہ خرچ کردن باشد۔

۴؎ حال۔ در مصرعۂ اول بمعنی حالت و در مصرعۂ دوم بمعنی زمانہ موجودہ بود۔

۵؎ وزاں در مصرعۂ اول بمعنی و ازاں سبب باشد۔ و در مصرعۂ دوم امر از وزیدن است

۶؎ گرد آمدہ۔ در مصرعۂ اول بمعنی جمع آمدہ۔ و در مصرعۂ دوم گرد آمدہ بمعنی گرد و غبار آمدہ باشد۔

ہر کہ در افسانۂ افسونگر بیست	۱۲	بسکہ بر افسانہ و افسونگر بیست
سر کش از رشتہ رہ تحقیق باز	۱۳	تا کند این در بتو توفیق باز
خیز در آسایش اصحاب گوش	۱۴	تا کند اخبار تو احباب گوش
نکتۂ سر بستۂ نظم آوران	۱۵	در کن و در رشتۂ نظم آوران
گم شو اندر نے نالاں درائے	۱۶	مرد شو اندر صف مرداں درآئے

[12] افسونگری است۔ در مصرعۂ اول بمعنی مکر و فریب و ساحری نمودن است و افسون گری ست۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از افسوں و لفظ گر بیست کہ ماضی است از گریستن۔

[13] سر باز کشیدن بمعنی منحرف و روگرداں شدن است۔ در باز کردن۔ بمعنے دروازہ را کشادہ کردن۔

[14] گوش۔ در مصرعۂ اول امر از کوشیدن۔ و گوش کردن۔ در مصرعۂ دوم بمعنے شنیدن است۔

[15] نظم آوراں۔ در مصرعۂ اول جمع نظم آور ست کہ بمعنے شاعر باشد نظم آوراں در مصرعۂ دوم مرکب است از نظم آور و از آں حرف اشارہ است

[16] درائے۔ در مصرعۂ اول بمعنی گھنٹہ۔ و درآئے در مصرعۂ دوم امر از درآمدن باشد۔

در بیان الهام و وحی و سبب نظم این کتاب گوید

ساقی از اغیار در امشب بند	۱	رخنهٔ آزاد در امشب به بند
امشب از آن ساغر مے مایه بخش	۲	کشش بمرد از تو دل بے مایه بخش
سر حق از محفل مستان طلب	۳	نه از دل شیخ از دل مستان طلب
در محلے کاتش امین فروخت	۴	بجان دل از تن اندیشه دیدن فروخت
صد محلش پرده وران صد محال	۵	جز نبی آنجا ره کس خود محال
حق بی آن پرده درن رخنه کرد	۶	دیدهٔ الهام در آن رخنه کرد
دیدهٔ پیغمبر ازین دیده است	۷	از آئینه آن آئینه بے پرده است
گر نه ز تو الهام بدان جا نبی	۸	محرم راز است در اینجا نبی

۲ بے مایه ـ در مصرعهٔ اول یعنی مقدار معتد به و متاع و در مصرعهٔ دوم بے مایه یعنی مفلس و تهی دست باشد و بخشش در مصرعهٔ اول امر از بخشیدن و در مصرعهٔ ثانی یعنی حصه بود ـ

۳ از دل مستان طلب ـ در مصرعهٔ دوم اے آن اسرار الٰهی را از دل مست طلب کن

۴ فروخت در مصرعهٔ اول یعنی روشن شد و در مصرعهٔ دوم یعنی بیع کرد ـ

۶ رخنه کرد ـ در مصرعهٔ اول رخ نه کرد ـ

۸ محرم راز الخ اے در اینجا نبی محرم اسرار است ـ

صاحب عیش در پیغام باز	۹	می دہد از وے خبر الہام باز
ہر چہ از آں پردۂ اشعار یافت	۱۰	عکسے از الہام در اشعار یافت
مہ نبی و کوکب دیں اہل بیت	۱۱	سایۂ وحی نبی ایں اہل بیت
قافیہ سنجان ہمہ عیسےٰ دم اند	۱۲	ور دم خود جان بے احیا دمند
طائر فرخندۂ معنی پرند	۱۳	جانب عرش از پر دعوی پرند
پیش رو از لشکر و پیتاختہ	۱۴	تیغ چہ بالا و چہ پیتاختہ
کاتبے آویخت دو محکم کماں	۱۵	کاندو در قبضۂ رستم کماں
جمع بحرین در آں یادگار	۱۶	نسخہ تجنیس شد آں یادگار
فکرت صاحب خرد آشوب کار	۱۷	کم بود از آں ہر دو صد آشوب کار
باز دے من ساخت دو آہنگماں	۱۸	ختم شدہ ہر دو بیک آہنگماں

[10] اشعار در مصرعۂ اول بمعنی آگہی و در مصرعۂ دوم جمع شعر۔

[11] بیت۔ در مصرعۂ اول بمعنی خانہ و در مصرعۂ دوم بمعنی شعر آمدہ۔

[12] دم مصرعۂ اول بمعنی نفس و در مصرعۂ دوم امر از دمیدن باشد۔

[13] پرند۔ در مصرعۂ دوم امر از پریدن۔

[14] پیتاختہ۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از پیست و آختہ۔

[15] کماں۔ در مصرعۂ دوم مرکب از کم و آں۔

[18] باز دے من الخ اے باز وے من و کمان آہنی ساخت کہ ہر دو کمان بیک آہنگ ساختن ختم شد

مجمع بحرین در افشان دو بحر	۱۹	جامع تجنیس دراں داں دو بحر
قافیتیں البتہ گفتند وزہ	۲۰	باہمہ کاحسن ہمہ گفتند وزہ
ساختم آں قبضۂ او دست کش	۲۱	رستم ازیں معرکہ کو دست کش
ہر یک ازاں احسن و جوہر یکے	۲۲	کے شدہ بیجادۂ گو ہر یکے
گر گل او یافت بلبل ہزار	۲۳	گلشن من دارد ازاں گل ہزار
راستی ایں کاں ذر روئینہ بود	۲۴	فتح من ازآں ذر روئینہ بود
بازوئے من کسوت پشمینہ داشت	۲۵	پنجۂ من کسوت پشمینہ داشت
ماندم و تن ہم در خیبر کشاد	۲۶	ہمت شاہ ایں در خیبر کشاد

[19] ۵ بحر۔ در مصرعۂ اول بمعنی دریا آمدہ و در مصرعۂ دوم مراد از بحر عروض باشد

[20] ۵ زہ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی تحسین و آفرین است۔

[21] ۵ دست کش۔ در مصرعۂ اول بمعنے کشیدہ دست باشد و در مصرعۂ دوم بمعنی کنارہ کند۔

[23] ۵ ہزار۔ در مصرعۂ دوم بمعنی بلبل است۔

[26] ۵ ماندن بمعنی عاجز شدن۔ در خیبر کشاد۔ در مصرعۂ اول اے در خے بر کشاد و خے بمعنی عرق باشد۔

در مدح حضرت خاقان سلیمان مکان

ساقی ازاں جوہر آرام شوزد	۱	کافگندا اندر سرم آرام سوز
آتش دل خاستہ فریاد رس	۲	ہم تو زدل خواستہ فریاد رس
دادگر ایں ساقی دورانِ ما	۳	دُردِ شد از باقی دورانِ ما
باہمہ او را شکر آبی بود	۴	یا شرِ کوثر مگر آبے بود
گر سگ شاہی کسل از ہمرہاں	۵	بمدر شاہ آئے و دل از ہمرہاں
بندہ شہ را غم و درد ستِ ہیچ	۶	صاحبِ صد عالم و در دستِ ہیچ
درپے کامے ہمہ زاں خاندان	۷	ایں شہ غازی ہم ازاں خاندان
شاہ دل آزادہ فرخندہ زاد	۸	کز ازل آں آیت فرخواندہ زاد

در مدح حضرت خاقان سلیمان مکان

۴ شکر آبی بمعنی رنجش۔ آبے بود بمعنی رونق بود۔

۵ ہمرہاں۔ در مصرعۂ اول بمعنی رفقاء و در مصرعۂ دوم بمعنی دل را از رنج و غم رہا کن۔ ہم بمعنی رنج و غم۔

۸ فرخندہ زاد۔ در مصرعۂ اول کسیکہ پیدائش او مبارک باشد و در مصرعۂ دوم فر بمعنے شان و شوکت و خواندہ مشتق از خواندن و زاد بمعنی زیادہ بود۔

مصرعهٔ اول		مصرعهٔ دوم
سایهٔ حق اختر خورشید تاب	۹	خورده از گوهر خورشید تاب
خطبهٔ انهی عشر انداخت طرح	۱۰	سکهٔ باطل همه او ساخت طرح
پاک شده از وجود آن نهاد یاد	۱۱	گم شده گوره سوے آں باد باد
خصم ان آتش زده در خسروان	۱۲	سکهٔ او بر گل و بر خسروان
است شه فرخنده فرخ سرشت	۱۳	گشت خرف اند همه فرخ سرشت
بیش و بیش از اسم تو اسم علی است	۱۴	صومعه از جسم تو اسم علی است
ملکت دین کشور بنیاد تو	۱۵	قصرِ عدل از بنیاد تو
حکم تو بر فتنه و شر عادل ست	۱۶	شاهی و در حکم تو شر عادل ست
خاطر مهدی ز تو بیشک نخست	۱۷	از ستم عدل رنگ و دنیا یک نخست

ف۹ تاب در مصرعهٔ اول بمعنی روشن . و در مصرعهٔ دوم بمعنی رنج و پیچ و تاب است .

ف۱۰ طرح انداختن بمعنی بنیاد انداختن است . و طرح دادن و طرح ساختن بمعنی ترک کردن باشد .

ف۱۲ خسروان در مصرعهٔ اول جمع خسرو بمعنی بادشاه و در مصرعهٔ دوم مرکب است از خس و روان .

ف۱۴ صومعه عبادت خانه صوامع جمع .

ف۱۵ بنیاد . در مصرعهٔ دوم مرکب است از بن و یاد .

ف۱۷ نخست . در مصرعهٔ دوم مرکب است از نخ و است .

گر ستم آئین تو اے شاہ نیست	۱۸	در دل بیگانہ و خویش آہ نیست
تیر تو گر بر دل چرخ آمدے	۱۹	کے دل او مائل چرخ آمدے
زہرۂ گردوں شدی از سہم تو	۲۰	کاسۂ پر چوں شدی از سہم تو
تیغ خور از سہم تو بستے غلاف	۲۱	گرچہ بر افراختہ بستیغلاف
چو بہ تیریکہ چو پر تابیش	۲۲	میل وش از شعلۂ تو بہ تابیش
ز آتش حشمت رود آں میل میل	۲۳	دیدۂ بدر اکند آں میل میل
گر سپہ آرد عدوے غصہ کاہ	۲۴	برقی و آں پیش تو القصہ کاہ
تیغ تو افروختہ انگہ چو برق	۲۵	ز آتش تو سوختہ انگہ چو برق
میل تو چوں صید شد اے شاہ باز	۲۶	باز تو از قید شد اے شاہ باز
صید گہ از تیر تو شد بیشہ زار	۲۷	شیر دراں معرکہ زاں بیشہ زار
تیر ازاں نیم و ازاں نیم گز	۲۸	ماندہ جا خالی ازاں نیم گز
بیشہ شد آں سست دراں جا نماند	۲۹	ریشہ شد از دست دراںجا نماند

۱۹ ے مائل چرخ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی مائل بہ حرکت است۔

۲۱ ے بستیغلاف۔ در مصرعۂ دوم از لبس و تیغ و لاف۔

۲۴ ے کاہ در مصرعۂ اول فعل امر است از کاستن و در مصرعۂ دوم بمعنے گیاہ خشک۔

۲۵ ے آنکہ۔ در مصرعۂ دوم اے آنکہ کہ مراد از دشمن است۔

۲۷ ے زار۔ در مصرعۂ اول برائے کثرت باشد چوں لالہ زار و سبزہ زار و در مصرعۂ دوم بمعنی ذلیل و خوار

دوختہ برہم گز صفدر کلنگ	۳۰	ورنہ کہ آموختہ صفدر کلنگ
بسکہ تو روئین تن و شیر افگنی	۳۱	از ہمہ روئیں تن و شیر افگنی
پشتۂ از تیغ تو شد آشکار	۳۲	لاشۂ شیراں شدہ شہ را شکار
منکہ چوں اہلی سگے ازایں درم	۳۳	جامۂ جاں عدو از کیں درم
تا بود از جاں رگے و تا زیم	۳۴	ہستم ازیں در سگے و تا زیم
رو سگ ایں در شود بیناستاں	۳۵	در رہ جاں دیدۂ بیناستاں
تا بود ایں گلشن فیروزہ رنگ	۳۶	یافتہ زاں خرمن فیروزہ رنگ
گلشن عمرت بہ دیں خوردہ باد	۳۷	خرمن عمر عدویت بمردہ باد

در شکر نعمت و ادائے خدمت ولی نعمت

ساقی از اقبال تو ما سرخوشیم	۱	در مے افضال تو یکسر خوشیم

۳۲ آشکار۔ در مصرعۂ اول بمعنی ظاہر۔

۳۳ درم۔ در مصرعۂ دوم مشتق از دریدن است۔

۳۵ بیناستاں در مصرعۂ اول مرکب است از بین و آستاں۔

۳۷ باد۔ در مصرعۂ دوم بمعنی ہوا (اردو)۔

در شکر نعمت و ادائے خدمت ولی نعمت

۱ سرخوش۔ در مصرعۂ اول بمعنی مست۔

برغم ما چوں دل رحمت بود	۲	رحم تو ہم داخل رحمت بود
مست تو کز بنجۂ شیر آب خورد	۳	جرعۂ او غنچہ سیراب خورد
شکر تو دل کرد نش آزادگیست	۴	از حق تو گرد نش آزادگی است
دل بود از نعمت او کام بخش	۵	خلقے از و داد ز انعام بخش
کام دل از نعمتش انعام شد	۶	خاصہ کز ہمتش انعام شد
با ہمہ کس خلق وے انساں بود	۷	بہتر از اں ذات کی انساں بود
اے بتو از رحمت حق صد کرم	۸	سامعہ بے وصف تو گوید کرم
بر فلک از ہمت خود صاعدے	۹	صاعد و در ظل تو صد صاعدے
نام تو از غایت حرمت معین	۱۰	با ہمہ از غایت ہمت معین
قاضی اسلامی و قاضی نشاں	۱۱	میدہی از حالی و ماضی نشاں
ظاہر از اطوار تو انوار دیں	۱۲	کم نہ شد انوار تو از واردیں
رحمت حق دارد عدلت بود	۱۳	قوت دیں شاہد عدلت بود

۳ آب از بنجۂ شیر خوردن اے مصائب بسیار آب خوردن۔

۸ کرم در مصرعۂ دوم مرکب است از کہ و رم۔

۱۱ نشان در مصرعۂ دوم امر از نشاندن۔ نشان دادن خبر دادن۔

۱۲ واردیں۔ در مصرعۂ دوم جمع وارد است۔

۱۳ عدلت۔ در مصرعۂ اول بمعنی عدل کردن است۔ و در مصرعۂ دوم بمعنی عدل تو

خشم تو چوں صاعقہ سوزاں بود	۱۴	آتش ہیبت ہمہ سوزاں بود
ہیبت تو چوں ہمہ جا شاہد است	۱۵	کم کسے از بیم تو با شاہد است
ضد تو گر آلۂ حکمت بود	۱۶	گردن او در تہ حکمت بود
سائلت از در طلب از چیں کند	۱۷	روئے تو مقبل عجب از چیں کند
نظم تو از مدحت شعری فزدل	۱۸	صفوتش از صورت شعری ازدل
نشر تو طغیاں کند از منشیات	۱۹	پیش تو سحباں بود از منشیات
خط تو سر دفتر یاقوت شد	۲۰	صفوت او جوہر یاقوت شد
در رہ صد مسجد و دیر از تو خیر	۲۱	بانی خیرے بود غیر از تو خیر
کے حق تو می برم الحق زیاد	۲۲	عمر تو می بایدم الحق زیاد

[15] شاہد۔ در مصرعۂ اول بمعنی گواہ و در مصرعۂ دوم بمعنی معشوق است۔

[16] حکمت۔ در مصرعۂ دوم مرکب از حکم و تائے خطاب یعنی حکم تو۔

[17] چیں۔ در مصرعۂ اول بمعنی ملک چین۔ و در مصرعۂ دوم بمعنی شکن است۔

[18] شعری۔ در مصرعہ اول بمعنی شعر من و در مصرعۂ دوم نام ستارہ است۔

[19] منشیات۔ در مصرعۂ دوم بمعنی فراموش شدن است۔

[20] یاقوت۔ در مصرعۂ اول نام خوش نویسے است۔

[21] خیر۔ در مصرعۂ دوم بمعنی نفی است۔

[22] زیاد۔ در مصرعۂ اول اے زیاد۔

تا بود این خانۂ محکم بپاے	۲۳	بر سر ما و سر عالم بپاۓ

آغاز داستان

ساقی از الطاف تو مے در کفست	۱	در تف دل[1] جلہ خوبے بر کفست
می برد آب دل ریشم خمار	۲	مرہم ریشم شود بیشم خمار[2]
شیرۂ تا کم دہ و بیں شور ہا	۳	تا ہمہ شیریں کنم ایں شور[3] ہا
خواندہ ام از دفتر صاحبدلاں[4]	۴	گوش کن اے دلبر صاحبدلاں
حرف من از وادی رونق شنو	۵	تا کشد ایں بادیہ رو نقش نو
قصۂ شاہنشہی از حد زنگ	۶	تیغ وے از خون ہمہ در حد زنگ[6]
کے لقب از خانہ و کوے کیاں	۷	بندۂ یاحق شدہ خوے کیاں

۲۳ بپاے۔ در مصرعۂ دوم امر از پائیدن۔

آغاز داستان

۱ کف در مصرعۂ اول بمعنی دست۔ و در مصرعۂ دوم بمعنی کفیکہ در دریا پیدا میشود۔

۲ خمار۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از خم و آر۔

۳ شور۔ در مصرعۂ دوم بمعنی نمکین است

۴ صاحبدلاں۔ در مصرعۂ اول مرکب است از صاحب دل و از آں۔

۶ زنگ۔ در مصرعۂ اول بمعنی زنگستاں است و در مصرعۂ دوم بمعنی معروف۔

ملک خود آراستہ از جاہ خویش	۸	واقف بیگانہ و آگاہ خویش
لشکر او تاختہ در کار زار	۹	دشمن خود ساختہ در کار زار
زر بر او خاک در از پا ئمال	۱۰	سودہ بر افلاک سر از پا ئمال
آمدہ زاں سیم و زر آتش پرست	۱۱	آتش پروانہ در آتش پرست
از دو بتِ سنگیں دل بیباک زاد	۱۲	گوہرے از قطرۂ خود پاک زاد

در صفت دختر کہ گل نام داشت

ساقیا زاں مے کہ بہ از تازہ گل	۱	باز بر آں چہرہ نہ از تازہ گل
گز مے دمساز گل آید بجوش	۲	آب ازاں تازہ گل آید بجوش
مرغ کہ از دولتِ گل بانگ اوست	۳	قدر گل از صحبت گلبانگ دوست

۸ خویش۔ در مصرعۂ اول بمعنی خود است و در مصرعۂ دوم بمعنی قریب۔
۹ کار زار۔ در مصرعۂ دوم اے دشمن خود را در کار او از بسکہ ذلیل و خوار شدہ
۱۰ پائمال۔ در مصرعۂ دوم اے بوجہ زیادتی مرتبہ مال و دولت۔
۱۱ پرست۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از پر و است۔

در صفت دختر کہ گل نام داشت

۳ گلبانگ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی آواز۔

مصرع اول	شمار	مصرع دوم
داشته اندر حرم آنشه نشان	۴	دخترے اندر خوش از مه نشان
دختر خوش صورت و معنی گرو	۵	برده هم از دعوئ لیلیٰ گرو
گل شده نام خوش آن گلبدن	۶	سوخته مے ز آتش آن گلبدن
دانش از دیدهٔ بد پاک تر	۷	در غم او دیدهٔ صد پاک تر
گیسوے او آمده تا پا ز فرق	۸	فرق از آن تا شب یلدا ز فرق
گر مه پیشانی او غره بود	۹	از مه پیشانی او غره بود
قامت او گلبن باغ جنان	۱۰	دیدن او مرهم داغ جنان
ابروے او قبلهٔ عشاق طاق	۱۱	چون مه نو در همه آفاق طاق
سنبلش آموخته هر گوشه چین	۱۲	خرمنے اندوخته هر خوشه چین
نرگس افسوس گرش آهو شده	۱۳	هستی آهو برش آهو شده

۵ گرو بردن سبقت لیجانا۔

۶ اے مے از آتش آن گل بدن خود را سوخت۔

۷ تر۔ در مصرعهٔ دوم بمعنی نمناک۔

۱۰ باغ جنان بهشت۔ جنان۔ در مصرعهٔ دوم بمعنی دل آمده۔

۱۱ طاق۔ در مصرعهٔ دوم بمعنی یکتا۔

۱۲ چین۔ در مصرعهٔ دوم امر از چیدن۔

۱۳ برش اے تر داد۔

درر خش آنچه از پے شرست بود	۱۴	آهوے او در پے شر مست بود
غمزهٔ شوخش همه چون نیشتر	۱۵	هر مژه اش از نم خون نیشتر
چهرهٔ دمو دیده و بینا فروز	۱۶	در دل شب سوخته بناف روز
دل شده دیوانه ازان خال او	۱۷	گو شده بیگانه ازان جال او
چون سمن از غنچهٔ خود بنیش	۱۸	گم شده کمش ز نجهٔ خود بینیش
لعل لب آمیخته شهدش بشیر	۱۹	یوسف ازان فتنه عهدش بشیر
در دهن از تنگی او بسته تنگ	۲۰	راه دل آن تنگ شکر بسته تنگ
نقطه دران دائرهٔ گنجا نبود	۲۱	هیچ نه از نادره گنجا نبود
خنده اش انداخته در گل شکر	۲۲	تهمتے انداخته بر گل شکر
رشتهٔ دندان همه جان بسر	۲۳	گوهر جان راضی ازان سر بسر
سیب کمے خوانده به نسبت آن زنخ	۲۴	میزدی از غایت درد آن زنخ
آفت دلها شده آن گردنش	۲۵	وز همه به غارت جان گردنش
نقرهٔ خامی بر ازان هم زیاد	۲۶	نقره شد از نسبت آن کم زیاد

[16] ناف روز۔ در مصرعهٔ دوم بمعنے وسط روز مراد از چهرهٔ گل ست۔

[19] بشیر: در مصرعهٔ دوم بمعنی خبر دهندهٔ مژده رسان۔

[22] خنده اش الخ ای خنده اش گل را در شکر انداخته۔ تهمت انداختن بمعنی تهمت بستن و طعنه کردن بود۔ [26] نقرهٔ خام۔ سیم خالص۔

بازوے او در پنجۂ مرجانش بود	۲۷	ساعد او پنجۂ مرجانش بود
برگ گل آن ناخن در خون زراں	۲۸	رشتۂ گل از خوں ہمہ کف چوں زراں
وز گل تر بستہ در سینہ داشت	۲۹	عمرے از اں نیمۂ از سینہ داشت
سوسنے انگشت و سر انگشتہا	۳۰	سُرخ تر از شعلہ در انگشتہا
نخل قدش بستہ ہم از مومیاں	۳۱	مرہم جاں بود کم از مومیاں
نافہ و نافی چو در زیبا بہش	۳۲	چوں سخن انجا رسد اخفا بہش
دیدہ در کوہ از پس زاں زہرہ اش	۳۳	نیست جز از زہرہ کس آں زہرہ اش
ہم گل و ہم ساقش و ہم ساقیش	۳۴	عیش خوش از نسبت ہم ساقیس
از کف پایش ہمہ تا شانہ پُر	۳۵	لولوے تر ساختہ کا شانہ پُر
گر گل نو نسبتے از رنگ داشت	۳۶	کے بہ از و صورت ارژنگ داشت

۲۷ ہ مرجان۔ در مصرعۂ اول مرکب ست از مرد جان و در مصرعۂ دوم بمعنے مونگا (اردو)۔

۳۰ ہ انگشت۔ در مصرعۂ دوم بمعنی زغال (کوئلہ)۔

۳۲ ہ بہش۔ در مصرعۂ دوم بمعنی اخفائے آں بہتر است۔

۳۳ ہ زہرہ۔ در مصرعۂ اول بمعنی ناہیدہ (ستارہ) و در مصرعۂ دوم بمعنی تاب طاقت

۳۶ ہ ارژنگ نام نگارخانہ مانی و نیز نام مصور و صورت بمعنی تصویر۔

قصهٔ دختر همه کوته کنم	۳۰	خلعت وصافی او ته کنم

قصهٔ ملک زادهٔ جم

ساقی ازاں نوگل باغم نواز	۱	خاطر این بلبل باغم نواز
سوزم ازیں شعلهٔ شب سوز چند	۲	تا سحر از اولی شب سوز چند
در رخ خورشید کن آں طره باز	۳	پرده کشش از دیده آں چهره باز
باز کن آں زلف دل آرا خوش است	۴	گرچه شد آں بند دلی اما خوش است
کے که چو آں حاکم والا نژاد	۵	این غمے داشته عالی نژاد
همسر مرد آں گل نوخاسته	۶	بر گل او سنبل نوخاسته
لعل لبے از سبزهٔ تر خار نیش	۷	حافظ آں لعل شکر خار نیش
از پے آں کز غم او خسته بود	۸	خاطرش از نشتر مو خسته بود
لشکر خط تاخته بر رو میاں	۹	هندوے او بسته ازاں میاں
از لب او داخل گلقند کرد	۱۰	خستهٔ دل مائل گلقند کرد
ناوک او را سرمه بے سپر	۱۱	بے زده بر ناوک و بر نے سپر

قصهٔ ملک زادهٔ جم

۶ نوخواسته - نوجواں - خاسته در مصرعهٔ دوم بمعنی روئیده -

۷ رو میاں - مراد از چهره - ازاں رو بدیں وجه میاں را بمعنی کمر -

ماہی جاں جوشن مہ پیکرش	۱۲	ناوک ابرو رشتۂ جاں پیکرش
جم لقب از جمہ افزوں زجاہ	۱۳	یوسف نے آمدہ بیروں زجاہ
جم شدہ ہم گلرخ وہم پیلتن	۱۴	کردہ خم اندر برجم پیلتن
وارث ملک از ہمہ چیز آگہی	۱۵	رغبت ملک آمدہ بر آگہی

رفتن بشکار و دیدن دختر و عاشق برو شدن

ساقی ازاں گلشن گلرنگ رنگ	۱	کردہ کف از خوردن گل رنگ رنگ
روبہی آموخت ازاں رہ بہار	۲	مے خورد رخ جانب آں رہ بہار
گشتہ گل تازہ رجاں گشت زار	۳	مے خور دل خوش کن ازاں گشت زار
آتش موسیٰ کن ازاں سبب یار	۴	آبی ازاں آتش موسیٰ بیار
زاہوئے خورد کن دل خود شیر گیر	۵	مست یک آہو شود صد شیر گیر
روزے از ایام دراں روزگار	۶	کامدہ نوروز شدہ آں روزگار

۱۴ ے پیلتن۔ در مصرعۂ اول بمعنی قوی ہیکل تن پیل است و در مصرعۂ دوم بمعنی آں کہ در برو ے جم پیلتن خود را خم کردہ اے حقیر شمردہ۔

رفتن بشکار و دیدن دختر و عاشق برو شدن

۳ ے گشت زار۔ در مصرعۂ اول بمعنی بتوار گشت۔

ابر ہم از عشوہ دُرافشاں شدہ	۷	صفحۂ گلزار از پُر افشاں شدہ
فرش زر انداختہ باراں بہ کشت	۸	خرمن در ساختہ باز آں بہ کشت
نافۂ سرد آمدہ ریزاں ز باد	۹	گریۂ بیدش شدہ لرزاں ز باد
شاخ گل از بلبل بستاں سرائے	۱۰	کف زن و مست از ہمہ دستاں سرائے
مطرب آب از کف خود نغمہ ساز	۱۱	در کف او نعرہ زن از زخمہ ساز
شاخ گل افتادہ و استادہ باز	۱۲	ساغر گل دادہ و استادہ باز
خنجر بید از نم شب زرنشاں	۱۳	دادہ گل از خندۂ لب زرنشاں
از پے آں موسم وہم برشکال	۱۴	قرعۂ ہمت زدہ خم برشکال
توسنش از خوے زدہ سم بر گلاب	۱۵	در عرق آں گل شدہ گم در گلاب
دخترکے نیز دراں کار بود	۱۶	در خوے رخ دانۂ جاں کار بود
بردہ دل از نکہت شمشیر را	۱۷	بر سر شیراں زدہ شمشیر را

۷ پر افشاں شدہ۔ در مصرعۂ دوم اے پُر از دُر افشاں شدہ۔

۱۰ بستاں سرا۔ خانہ باغ۔

۱۲ گل بمعنی شراب۔

۱۳ زرنشاں۔ اے زرنشاں بود۔ نم شب۔ مراد از شبنم ست۔ نشان دادن۔ در مصرعۂ دوم بمعنی خبر دادن است۔

۱۴ برشکال۔ برشگال بمعنی برسات۔

باد برانداخته زان رو حجاب	۱۸	گل لبس لم و ساخته زان و حجاب
کرد گل آراسته صد ماه رخ	۱۹	از کف مه برده دل از شاهرخ
عشرت آنان شد از جمعنان	۲۰	کم سنه چون بگذرد از جمعنان
کرد بر آن حمله و از حمله سوخت	۲۱	دیدوران حمله و از حمله سوخت
گل دل جم را چو زر از رو گداخت	۲۲	وان دل لم و می ترا از رو گداخت
آهوی گل چون بجم آید نگاه	۲۳	چون دل از آن دل شده و از نگاه
رفت دل از پهلوی آن شهسوار	۲۴	برد گل از بازوی آن شهسوار
شیر از آن روبهی آغاز کرد	۲۵	سبش از آن روبهی آغاز کرد
رستمی از دون صد اسفندیار	۲۶	گشته هم از سوز خود اسفندیار
با دل خوش گل شده جادو زنان	۲۷	غرقه خون جم همه جادو زنان
قصهٔ او غمزه و مهر نگار	۲۸	غمزدهٔ از غمزهٔ مهر نگار

۱۸ ـ برانداختن یعنی دور کردن حجاب ـ پرده ـ

۲۰ ـ جمعنان ـ در مصرعهٔ اول مرکب است از جم و عنان و در مصرعهٔ دوم مرکب است از جمع و نان ـ

۲۴ ـ شهسوار ـ در مصرعهٔ دوم مرکب ست از شه و سوار ـ

۲۵ ـ روبهی ـ مراد از مغلوبی ـ

نالۂ پر درد و غم آہنگ کرد	۲۹	کشتن خود از ہمہ آہنگ کرد
از سر تخت آمد و صحرا گرفت	۳۰	در غم دل نیست بر آنہا گرفت
با دل وحشی شدہ ہمراز ہم	۳۱	یافتہ مجنون شدہ ہمراز ہم
گریۂ زارش ہمہ خون ناب شد	۳۲	آنچہ کارش ہمہ خون ناب شد
دیدہ تر از خون دل غمدیدہ را	۳۳	گفت ازاں گریۂ و نم دیدہ را
اشک غم افزون تو جایم بہشت	۳۴	گر و من از خون تو جایم بہشت
چون جہش آں سیل غم از سرگذشت	۳۵	گفت دل ایما کنم از سرگذشت
فاش شد ایں قصہ در گوشہا	۳۶	رد غم جاں ہم بر جاں گوشہا
چون نہ شد از تجربہ حاصل دوات	۳۷	از فرہ گل کسے کن فی الذات دوات
نامہ کن از قصۂ بیمار دل	۳۸	نامہ ہی از غصۂ بیمار دل

نامہ نوشتن جم بگل و شرح حال خود کردن

ساقی ازاں مے اگر از زندگیست	۱	جاں طلب از ما گر از زندگیست

۲۹ کشتن خود الخ اے بہ طریق کشتن خود ارادہ میکرد۔

۳۰ صحرا گرفت۔ در مصرعہ اول یعنی آوارہ صحرا شد۔ و گرفت یعنی خوردہ و عیب آمدہ

۳۲ خون ناب۔ در مصرعہ دوم مرکب از خون و آب۔

۳۵ سرگذشت۔ در مصرعہ دوم یعنی واقعہ۔

شمع شد از محفل و پروانہ ماند	٢	بلبل جاں را دلِ پروا نماند
مستمند و شد مائل آتش پرم	٣	می خورم اندر دل آتش پرم
جسم کہ دراں وادی خونخوار بود	٤	لالہ وش آں غرقۂ خونخوار بود
نمود قلم ایسا نامہ پر غم بدوست	٥	کاز روے دیدہ و دل ہم بدوست
کاے پری آفت ہمہ پرواز تست	٦	منشاء راحت دل پرواز تست
سروی و در گلشن دل خوے تو	٧	راحت من دیدن دلجوے تو
باشدت اے گل دل من گشتگاہ	٨	شد غم دل کوہی و تن گشتگاہ
لعل تو تا دیدم و در ہر طرف	٩	ساختم از بہر تو جاں ہر طرف
عاجزم از محنت و سوداے تو	١٠	مفلسم از قیمت و سوداے تو
چیست دل از روے تو مہ پارہ است	١١	چارۂ آں رو یتو مہ پارہ است
زخم دل از یادۂ مہ و وصل کن	١٢	ہجر من از آں گل رو وصل کن

نامہ نوشتن جسم بہ گل

٢؎ دل و پروا نماند۔ اے دل د پر کشادہ نماند۔

٤؎ خونخوار۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از خون خوار کہ بمعنی ذلیل و زبوں است

٧؎ دلجوے۔ در مصرعۂ اول مرکب است از دل و جو کہ بمعنی بہتر است۔

٩؎ ہر طرف۔ علیحدہ۔

١٠؎ سودا۔ در مصرعۂ اول بمعنی جنوں۔

چون چکد از این دل ریش از وفات	۱۳	رہمے از لب بدہ پیش از وفات
سینۂ من خستی و ناچار ماند	۱۴	ششدر غم بستی و ناچار ماند
با من یک ہفتہ کن ایجاں دو چار	۱۵	تا رہم از ششدر غم زانِ دوچار
سوختم از غم چو زر اندر خلاص	۱۶	چون کنم اکنون نظر اندر خلاص
کے فتد از کردن دلبند تو	۱۷	ہم مگر از دیدنِ دل بند تو

رسیدن نامۂ جم بگل و تندی کردن او

ساقی از آن آب کہ آتش تر ست	۱	دل ہمہ دم سوزد و جان خستہ تر ست
مجمر تن را جگر و قلب از چہ سوخت	۲	واب رخ از این زر قلب از چہ سوخت
گر زر دل را کنم از میسرہ	۳	لشکر غم بشکنم از میسرہ

۱۳ ے وفات. در مصرعۂ اول مرکب از وفا و تائے خطاب در مصرعۂ دوم بمعنی مردن.

۱۴ ے ناچار. در مصرعۂ دوم بمعنی لاعلاج.

رسیدن نامۂ جم بگل

۱ ے آتش تر شراب۔

۲ ے مجمر۔ انگیٹھی۔ زر قلب۔ زر ناقص۔

۳ ے میسرہ۔ در مصرعۂ اول مرکب ست از مے و سرہ و در مصرعۂ دوم بمعنی لشکر دست چپ۔

مرغ دل از ذوق تو پرواکند	۴	سوے گل از شوق تو پرواکند
نامۂ جم روے بسوے گل برد	۵	چند جم این آرزوے گل برد
نامۂ جم را چو گل از ناز خواند	۶	قاصد جم را بر خود باز خواند
گفت کزین نامۂ پر غصہ داد	۷	کے دل کس فیصل ازین غصہ داد
این سخن از بشنود از باد کے	۸	غصہ این را برود از یاد کے
ناوک کین بر تن وے کے زند	۹	از پے مرگش ہمگی کے زند
از ہمہ کو گوہر وے برشود	۱۰	بحر وے از آتش کے برشود
در کند از حاصل کیوان سخن	۱۱	ضد ہم آید دل کے وان سخن
در نسب از جمجمہ جمعم بود	۱۲	خوار برا و از ہمہ جمعم بود
نسبت دُر کے کند او بار خام	۱۳	گر ہمہ ناپختہ نکو کار خام
ہمسر من کے شود آنخام سر	۱۴	در سر من می کند آن خام سر
کے بود از بیہدہ رو بر جمم	۱۵	از پختۂ خون اندرو بر جمم
گو ہوس از من مکن آن ہمدمے	۱۶	گر ہمہ جان باشی و جان ہمدمے

ف ۸ کے۔ در مصرعۂ اول یعنی بادشاہ و مراد از پدر (گل) است۔

ف ۹ کے زند۔ در مصرعۂ دوم بمعنی داغ کند۔

ف ۱۲ جمعم۔ در مصرعۂ اول مرکب است از جم و عم و در مصرعۂ دوم بمعنے جمع من است۔

جواب نامہ از جانب گل بجم

ساقی از آں شیشۂ صاف گلاب	۱	خوں شدہ در نافۂ ناف گلاب
لائے گر از صافی جاں لائم ست	۲	صافی او گرد د از آں لائم ست
غنچہ وش ایں نامۂ دلبر کشائے	۳	چشم جم از خانۂ دلبر کشائے
گر خط عذرا اول وامق بہ است	۴	نامۂ گل ہم سوئے عاشق بہ است
گرد خطے آں پری اختر سواد	۵	چشمۂ حیوانی و ظاہر سواد
خضر خطے در نظر آب حیات	۶	گلشن جاں در ہمہ باب حیات
نامۂ گل چوں بر جاں باز شد	۷	بر تن بیجاں در جاں باز شد

جواب نامہ از جانب گل بجم

۱ے گلاب در مصرعۂ دوم مرکب است از گل و آب در مصرعۂ اول مراد از شراب است

۲ے لائست۔ در مصرعۂ اول مرکب است از لائم بمعنی ملامت کنندہ واند است و در مصرعۂ دوم مرکب است از لار بمعنی دُرد (تلچھٹ) واند ست۔

۳ے دلبر کشائے۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از دل و بر کشائے۔

۵ے سواد۔ در مصرعۂ اول بمعنی نوشتن و در مصرعۂ دوم بمعنی سیاہی

۶ے آب حیات۔ آب حیوان۔ باب حیات۔ باب زندگی۔

۷ے باز شد۔ در مصرعۂ اول بمعنی باز رفت و در مصرعۂ دوم بمعنی وا شد۔

کیں ہمہ شرح ستم از ما چراست	۸	دعوی خوں تو ہم از ما چراست
ہر کہ شدہ زیں رخ و قد داد خواہ	۹	گو برو از خاطر خود داد خواہ
نرگس من کا ہوئے چین خطاست	۱۰	جستن او آفت دیں خطاست
کے پے من دل شدہ رہبر گرفت	۱۱	دامن جاں برزدہ رہبر گرفت
سنبل من سایۂ شمشاد خواست	۱۲	ہر گل ازاں نکہت شمشاد خواست
سایۂ شمشاد شد از غصہ خورد	۱۳	کار دل از من بشد القصہ خورد
از لب من گر سر کامت بود	۱۴	تلخی غم در خور کامت بود
کنجم و خونخواری مارمزیاں	۱۵	در ہمہ خونریزی مارمزیاں
کے سوے غیر آمدہ کنجم تہی	۱۶	گو دل ازیں وسوسہ کن جم تہی

[9] داد خواہ۔ در مصرعۂ اول اسم فاعل سماعی و خواہ در مصرعۂ دوم امر از خواستن۔

[10] خطا۔ در مصرعۂ اول نام شہر مشک خیز و در مصرعۂ دوم بمعنی بد است یعنی ضد درست

[11] رہبر۔ در مصرعۂ اول بمعنی رہنما و در مصرعۂ دوم مرکب از رہ و بر۔

[12] شمشاد۔ در مصرعۂ اول مراد از قد و در مصرعۂ مرکب است از شم و شاد۔

[13] القصہ بمعنی حاصل کلام۔

[14] کام۔ در مصرعۂ اول بمعنی مقصد و در مصرعۂ دوم بمعنی آنکہ در ہندی تالو گویند۔

[15] مارمزیاں۔ در مصرعۂ اول مرکب است از مارم و زیاں و در مصرعۂ دوم خونریزی مار مزے آنست۔

یا گذار افسر و این ترک سر		یا بکن از خنجر کین ترک سر

رسیدن نامۂ گل بجم و جواب نامہ نوشتن

ساقی ازان چشمۂ کوثر نسیم	۱	کاب رخ او داد نگوہر نسیم
می کند آئینہ رو یاوری	۲	با تو در آن آئینہ رو یاوری
در دل من لوائے امید ست باز	۳	چشم دل از رہ امید است باز
غنچۂ سر بستہ گل باز شد	۴	ہدہد سر بستہ گل باز شد
خواند جم آن نامہ وآن راز او	۵	گفت کہ من نشنوم آنرا ز او
جم دگر آمد رہ زاری سپرد	۶	کرد خطے از پے یاری سپرد
کاے گل ازین خواری جم در گذر	۷	چون گل و خار آمدہ ہم در گذر

رسیدن نامہ بگل بجم و جواب نامہ نوشتن

۲ یاوری ۔ در مصرعۂ اول بمعنی مدد است ۔ رو یاوری در مصرعۂ دوم مرکب است از روے وآوری ۔

۳ باز در مصرعۂ اول بمعنی بار دیگر و در مصرعۂ دوم بمعنی کشادہ

۵ آن راز او در مصرعۂ اول ظاہر است و در مصرعۂ دوم مرکب است از آنرا و از او ۔

۶ رہ زاری سپرد ۔ اے گریہ و زاری را اختیار کرد ۔

مصرعۂ اول		مصرعۂ دوم
ره بده ای گلشن جان بخش من	۸	تا رسد از خرمن جان بخش من
گر شده بر این چمن از صد هزار	۹	گو یکے اے گل چو من از صد هزار
غصۂ من گر دل من خون مزید	۱۰	آمده بر قصۂ مجنون مزید
گر دو مد از کهگل من یاسمن	۱۱	کے رود از این دل من یاسمن
گر نظر اے گل سمن آسا کنی	۱۲	صد دل آشفتہ تن آسا کنی
چشمۂ مهرت دل ما تشنه دید	۱۳	پارۂ ما هیچ جز آتشنه دید
مرغ گر از صحبت گلزار سوخت	۱۴	مرغ من از فرقت گلزار سوخت

رسیدن نامہ جم بگل و اظہار محبت گل

ساقی از آن شیشۂ پر خون کرم	۱	کافشد از آن در دل مرخون کرم

۸ بخش در مصرعۂ دوم بمعنی حصہ است۔

۹ ہزار۔ در مصرعۂ اول بمعنی بلبل است۔

۱۱ کهگل۔ مرکب از کہ و گل۔ یاسمن۔ در مصرعۂ دوم مرکب ست از یاس و من۔

۱۳ آتشنه دید۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از آتش و از ندید۔

۱۴ گلزار سوخت۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از گل و از زار و زار سوخت۔

اندک اندک شد شرار از خور دش	۲	خم درہ آتش خور از خور دش
پیرم از ان یکدو دم آور بمن	۳	از طلے از ان آرد کم آور بمن
گر کہ دمہ زادہ مہرست باز	۴	بندۂ پیرانہ کہ مہرست باز
باز گل آن نامۂ جم بر کشاد	۵	یافت زدہ آن مہرۂ غم بر کشاد
گل چو ہم اندر رخ جم دیدہ بود	۶	مستفش از دہم ول وہم دیدہ بود
دایۂ خود را سوئے خود خواند گل	۷	یک غم از یں واقعہ صد خواند گل
گہ بہ گل نرگس جم خوار بود	۸	آں ہم از آں میکدہ غمخوار بود
دایہ از اں گفتن گل زار شد	۹	سوختہ چوں سوسن گلزار شد
گفت گر ایں واقعہ شد کام جم	۱۰	بشکند ایں حادثہ صد جام جم

رسیدن نامۂ جم بگل و اظہار محبت گل

۲ے در مصرعۂ اول شرر بمعنی چنگاری و خور بمعنی آفتاب و دوم بمعنی خم خمدہ آتش در مصرعۂ دوم بمعنی زیرۂ آتش۔

۶ے دیدہ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی چشم است

۷ے خواندہ۔ در مصرعۂ اول بمعنی طلب کرد۔

۹ے زار شد۔ در مصرعۂ اول بمعنی درگریہ شد۔

۱۰ے (جم) در مصرعۂ اول نام عاشق گل۔ و در مصرعۂ دوم مراد از جمشید کہ بادشاہ کشور ایران بود۔

چون اثر اندر دل آن دایہ است	١١	گل غم خود گفت بدان دایہ را است
کاتش مهرش زند آن جمرها	١٢	در دل و دل چون کند این جمرها
پند تو این شد کنم آن رو نهان	١٣	چارهٔ داغم کن و یکسو نهان
گر کنی این چاره و غم خواریم	١٤	موے سر اندر بزم جم خواریم
می کنم از زر سر و پا خرمنت	١٥	خرمنے از زر کنم آخر منت
ریخت زر آن نرگس طناز را	١٦	تا نهد از طامعه تن تا زر را
دایہ هم از بخشش بسیار گل	١٧	گشت دراں واقعه بسیار گل
شد سوے کاوزه افسونگری	١٨	کاں همه خندیدهٔ اکنوں گری
پیش تو کوه از شده کاه کمیں	١٩	جم شده دشمن زده راه کمیں
گرچه شد او خویش تو بادشمنی ست	٢٠	آتش او نخوت و بادشمنی است
در صف و در جنگ تو خواهد ستاد	٢١	ملک تو از جنگ تو خواهد ستاد
شهر تو او گیرد و لشکر دهشش	٢٢	چارهٔ کارش کن و دو خرد هشش

ش ١٣ نهاں۔ در مصرعهٔ دوم مرکب ست از نه و آں۔

ش ١٥ خرمنے از الخ۔ اے در سر و پائے تو خرمن زر نثار کنم۔

ش ١٧ بسیار۔ در مصرعهٔ دوم مرکب است از بس و یار۔ اے بسیار معین و مددگار گل شد۔

ش ٢١ خواهد ستاد۔ در مصرعهٔ اول مشتق از استادن ست و در مصرعهٔ دوم مشتق از ستدن۔

کے ہم ازیں راز دلآرام یافت	۲۳	ساعد جم بازد لآرام یافت
بر زدہ جم نرد کے از شہاد خویش	۲۴	سکۂ داماد ی و داماد خویش
شہر کے از وصلت بانوے سور	۲۵	غرفہ ثُور شد ہمہ تار و سے سور
تخت زد اند حجلۂ لآرا جفت	۲۶	شکل دو طاق آمدہ یکجا ئے جفت
از ہمہ غم شد دل جم بر کنار	۲۷	میوۂ دل آمدش اندر کنار
اولش آں غم اگر از دست برد	۲۸	آخر کارش اگر از دست برد
گل چو شد اندر بر جم مہرہ بار	۲۹	بستہ شد از شدر غم مہرہ بار
چوں شد از حاصل جم کام دل	۳۰	تلخ شد از شوری غم کام دل

رفتن جم بگوے بازی و از اسپ افتادن

ساقی ازیں چیز غم داد داد	۱	گشت پس آزادہ و کم داد داد
بر سر ما تا سر گردوں بود	۲	سوز دل از و گرد شہ و گردوں بود

ش۲۳ دلآرام یافت۔ در مصرعۂ اول اے آرام دل یافتہ۔

ش۲۵ ثُور۔ در مصرعۂ دوم بمعنی دیوار است۔

ش۲۷ بر کنار شد اے علحدہ شد۔

ش۲۸ از دست برد۔ اے بیخود نمود۔ دست برد۔ در مصرعۂ دوم بمعنی غلبہ است۔

رفتن جم بگوئے بازی و از اسپ افتادن

ش۲ گردوں۔ در مصرعۂ دوم مرکب است از گرد و دوں۔

روئے از آسایش آں خوش ہوا	۳	خاطر جم را تنگ ابرش ہوا
خوردہ و جام مے گلگوں زدن	۴	جانب میداں شدہ گلگوں زدن
بر سر گردوں تنگ ابرش رساند	۵	گوزدو بہ تارک ابرش رساند
زاں سر چوگاں زدہ گو شہر شہر	۶	چوں مہ نوز ابر وے او شہر شہر
یکدم از و چوں دم بیہودہ گوئے	۷	از خم چوگاں نشد آسودہ گوئے
تاختہ اسپ از حد چیں تاختن	۸	مرگ ہم آمادہ بریں تاختن
رو شدہ و آسیب ہم آں خوردہ مرد	۹	ساغر جم گشت ازاں خوردہ مرد
سیلی مرگ اں ہمہ اسباب خوردہ	۱۰	زیر وے از خون وے اسپ آنچہ رد
خود شد از حادثہ آں جام جم	۱۱	مردہ شد ایں عاقبت انجام جم

رفتن گل زندہ در آتش با نعش جم و سوختن باہم

ساقی ازیں کاسۂ و خواں کبود	۱	خرمی اندر گل و جان کم بود

۳ ابرش بمعنی اسپ و ہوا بمعنی خواہش است۔

۴ گلگوں زدن۔ اے برائے دوانیدن اسپ سوئے میداں رفتہ۔

۵ ابرش۔ در مصرعۂ دوم بمعنی مرکب است از ابر و شین ضمیر کہ مرجع آں گوئے است

۶ گوئے در مصرعۂ دوم بمعنی گیند ست و در مصرعۂ اول امر از گفتن۔

رفتن گل زندہ در آتش با نعش جم سوختن باہم

۱ خوان کبود۔ مراد از فلک است۔

چشمهٔ پوس است پر از گرم دهر	۲	گرمی رقص است دران سرد مهر
قصهٔ دختر بشنو القصه باز	۳	گرد بر دو جم درے از غصه باز
از اجل این رقص به آتش زنان	۴	گز پئے نعش اند در آتش زنان
جم که هم از مردهٔ تن زنده بود	۵	بهر سر آتش زدن از زنده بود
جم که بر از ناوک کین کیش داشت	۶	مرده در آتش شده این کیش داشت
سخت شد از عالم فرمان بری	۷	زنده در آتش زدن آن پری
ماه رخ آراسته چون مشتری	۸	در غم او غرقه خون مشتری
از پئے رقص از غم جم کف زنان	۹	غرقه خون هم رخ و هم کف زنان
سرو قدش بهر زده داماں شده	۱۰	دام دل آن مو همه داماں شده

۲ه پوس - در مصرعهٔ اول بمعنی سختی است

۳ه غصه - در مصرعهٔ دوم بمعنی رنج و غم است -

۴ه آتش زنان - در مصرعهٔ اول بمعنی آتش پرستان است - زنان در مصرعهٔ دوم جمع زن است -

۶ه کیش - در مصرعهٔ اول بمعنی ترکش و در مصرعهٔ دوم بمعنی مذهب است -

۷ه آن پری - در مصرعهٔ دوم مراد از گل است -

۸ه مشتری - در مصرعهٔ دوم بمعنی خریدار است -

۱۰ه داماں در مصرعهٔ دوم مرکب از دام و آں -

۱۱

بر سر آتش زدہ پا خوش بچرخ
او ہمہ ہیزم شدہ گو گرد باد
عاشق سرمست نہ پروانہ رنگ
مست شد آں گلرخ و گلنار گشت
دانہ وش افتادہ در آتش رواں
ور نشد اندر غم جاں گو نہ کم
آتش شوقش دل پروانہ سوخت
اے دل ازیں واقعہ بیدار شو
خستہ ازیں معرکہ گرداں ہمہ

باد بر افروختہ آتش بچرخ
خاک زہ از ہم شدہ گو گرد باد
چرخ در آتش زدہ پروانہ رنگ
رفت در آں آتش و گلنار گشت
طعنہ زد آں شمع بر آتش رواں
دانہ در آتش رود آں کو نہ کم
زاں نگر آخر کہ چہ مردانہ سوخت
کشتہ دریں معرکہ بیدار شو
گرد رُخ از معرکہ گرداں ہمہ

[11] پا بہ چرخ زد۔ در مصرعۂ اول بمعنی رقص نمود و چرخ در مصرعۂ دوم بمعنی فلک است

[13] پروانہ رنگ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی مثل پروانہ است۔

[14] گلنار گشت۔ اے دگل) برنگ گل انار سرخ شد و در مصرعۂ دوم بمعنی آنست کہ گل بوجہ سوختن آتش شد۔

[18] بیدار شو۔ در مصرعۂ اول بمعنی آگاہ شو و در مصرعۂ دوم بیدار۔ مرکب است از بے و دار۔

[19] گرداں در مصرعۂ اول جمع گرد است بمعنی پہلوان۔ گرد رُخ۔ از معرکہ گرداں گرد زدہ اے از معرکہ رخ بر تافتند و گریز کردند۔

غیرتِ عشق از ہمہ کس برنخواست	۲۰	عشق ہم از طینت خس برنخواست
سید شد از بیدلؔ بیدین ز عشق	۲۱	می کشد او خنجر بیدین ز عشق
گر ہمہ بر خود زدہ خنجر خلاف	۲۲	دوستے این آمد و دیگر خلاف
باغ در آرایش و آئین گل	۲۳	سوختن آسایش و آئین گل
چون تن گل را دود از سر گلاب	۲۴	گل چہ در آتش چہ خود اندر گلاب
لین شہ عرش آمدہ و آنکہ گلی است	۲۵	خانہ گران شہ رود آنکہ گلی است
معدن گنج و گہر این خاکدان	۲۶	دور شو منگر دگر این خاکدان
قطرہ کزین بحر برآمد درست	۲۷	در شد و شد قیمت آن صد درست

در خاتمۂ کتاب

ساقی از این جرعہ در انجام کوش	۱	چون ہمہ داریم در انجام کوش
پر مکن این شیشہ و خم کو تہی است	۲	کاخر این شیشہ غم کو تہی است

۲۳ سے آئین۔ در مصرعۂ اول بمعنی زیب و زینت و در مصرعۂ دوم بمعنی طریق است۔

۲۶ سے خاکدان۔ در مصرعۂ دوم بمعنی این را خاک بدان است۔

۲۷ سے درست۔ در مصرعۂ اول بمعنی بہتر است و در مصرعۂ دوم درست بمعنی اشرفی است

در خاتمۂ کتاب

۲ سے کو تہی۔ در مصرعۂ دوم مخفف کوتاہی است۔

تا بکے ایں خانۂ و جام مدام	۳	بگذر از ایں دانہ و دام مدام
جان کہ در آتش بود از سرخوشی	۴	تلخی مرگش برد از سرخوشی
دام تو شد از طرب آہ از چنگ	۵	تا بود ایں مرغ سبب دار چنگ
نعرہ زن از قافلہ اے خوش درائے	۶	نکتہ سر جان خیزد در آتش درائے
در گذر از ایں تف خوں سرخوشے	۷	از رشد و ساز از تف خوں سرخودے
میل تو شد گر سوے دار السلام	۸	من شدم اینک ز سوے دار السلام
از سر جاں بگذر و دل خوش نشیں	۹	باش در یں منزل گل خوش نشیں
ناوک دل را بود ایں بر نشاں	۱۰	تا خورد آں ناوک از یں بر نشاں
کعبۂ دل گر در بتخانہ ایست	۱۱	رو چو بت اندر بر بتخانہ ایست

۳ مدام۔ در مصرعۂ اول بمعنی شراب ست و در مصرعۂ دوم بمعنی ہمیشگی۔

۴ سرخوشی۔ در مصرعۂ اول بمعنی مستی است و در مصرعۂ دوم مرکب است از سر و خوشی۔ اے خوشی از سری برد۔

۶ درائے۔ در مصرعۂ اول بمعنی زنگولہ است و در مصرعۂ دوم بمعنی داخل شود

۸ دار السلام۔ در مصرعۂ اول بمعنی بہشت است۔

۹ بر نشان۔ در مصرعۂ اول بمعنی نصب کن است تا ناوک بر نشان خورد اے تاثیر بر نشانہ برسد۔

شمار	مصرع اول	مصرع دوم
۱۲	طاعت یزداں کن و دیں ہم پرست	بہر دل ظاہر صفت ایں ہم پرست
۱۳	طاعت صد قافلہ ہر شام کن	صبح حج قافلہ در شام کن
۱۴	از ہمہ کس خواری و خونخواری است	کم کن ازیں بادیہ خونخوار یست
۱۵	اہلی ازاں بادیہ کم خوں تر است	دمبدم آشفتہ و مجنوں تر است
۱۶	شد ز خود آشفتہ و ثابت نشست	تا بر سیارہ و ثابت نشست
۱۷	تا کہ دریں کعبۂ جاں کام شد	مدتے از سعی دراں کام شد
۱۸	تاوک صد حیلہ بریں بوتہ ریخت	از ہمہ زر برد دریں بوتہ ریخت
۱۹	سکۂ او بس کم ازاں خوردہ گیر	خوردۂ رشکے ہم ازاں خوردہ گیر
۲۰	آہوے او کم شدہ عیش مبیں	نافۂ او بنگر و عیش مبیں
۲۱	خوش کن ازیں گلشن ما واگذار	گل بہ و خارش بہ ما واگذار

[15] تر۔ در مصرعۂ اول بمعنی نم است و در مصرعۂ دوم برائے پیدا کردن معنے بیشی است۔

[16] ثابت۔ در مصرعۂ دوم بمعنی کوکبے کہ حرکت نہ کند ثوابت جمع آن است۔

[18] بوتہ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی گھریا کہ دراں زر و سیم را بگدازند۔

[19] خوردہ گیر۔ در مصرعۂ اول بمعنی عیب بگیر و در مصرعۂ دوم بمعنی خوردہ شدہ معلوم کن۔

بسکه برین سوختم از بحرها	۲۲	گه شده از قافیه گه بحرها
سوختم از محنت و پر ساختم	۲۳	تا که من این مخزن در ساختم
معرکه بر من که تنگ آمده	۲۴	رستم ازین معرکه تنگ آمده
نوح شد این همت و کشتی گرفت	۲۵	تر نشد از رحمت و کشتی گرفت
تا که خم آمد قد هم گشتیم	۲۶	رسته شد از ورطه هم گشتیم
زهره گرین چنگ من آرد بچنگ	۲۷	تا رگ جان سخن آرد بچنگ
گو سر مضراب در ابر نشیم آرد	۲۸	هر قطره از چشم تر ابر بے شمار
کس چو من این رشته زیبا نتافت	۲۹	پرتو فکرم کسے این جا نتافت
شود ن لعل و گهر آسان کجاست	۳۰	این حق دریاست در آسان کجا
فکرت من صاحب صد رمز شعر	۳۱	در همه تن صاحب صد رمز شعر

۲۲ بحر۔ در مصرعهٔ اول بمعنی دریا است و در مصرعهٔ دوم مراد از بحر شعر است۔

۲۴ تنگ آمده۔ در مصرعهٔ دوم بمعنی عاجز آمده۔

۲۸ شمار۔ در مصرعهٔ دوم مشتق است از شمردن۔

۲۹ نتافت۔ در مصرعهٔ دوم بمعنی روشن نشد۔

۳۱ رمز۔ در مصرعهٔ اول بمعنی باریکی و اشاره است۔ صد رمز شعر۔ اے سند من از شعر است۔

با تنگ من شیر نر از همرہی	۳۲	تا ید از و تنگ مگر از ہم رہی
فارس میدان طلب این فارسی	۳۳	ور دم شاہ عرب این فارسی
بندۂ محمود دم و سر بہ قدم	۳۴	حلقہ شد از خدمت این در قدم
لطف شمے از دو چلۂ خوں بر کنار	۳۵	کشتیم آورد دُر اندر کنار
ہست در یا در ہوس شاہیم	۳۶	نیست سر و بال بجز شاہیم
بر لب بحر از ہمہ سو فارغم	۳۷	رستہ ام از ناوک سو فارغم
شرط شد از ہمت محمود باد	۳۸	آخر کار ہمہ محمود باد

ف۳۲ از ہمرہی ۔ در مصرعۂ دوم بمعنی از غم جدا شدن است ۔

ف۳۵ کنار ۔ در مصرعۂ اول بمعنی ساحل و در مصرعۂ دوم بمعنی بر است ۔

ف۳۷ سو ۔ در مصرعۂ اول بمعنی طرف ست ۔

تمام شد